

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Qo'lyozma huquqida
UO'K: 821.512.133.09-3(09)

MUYDINOVA AROFATOY URINOVNA

**O'ZBEK MILLIY UYG'ONISH ADABIYOTIDA
MUVASHSHAHCHILIK: AN'ANA VA INDIVIDUALLIK**

10.00.02 – O'zbek adabiyoti

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar: Pardayev Qo'ldosh Uzoqovich
filologiya fanlari doktori, dotsent

TOSHKENT – 2023

MUNDARIJA

Kirish.....3-10

I bob. Muvashshah she’riy asarlar genezisi va taraqqiyot bosqichlari

1.1. Muvashshahning tarixiy ildizlari.....11-32

1.2. O‘zbek she’riyatida muvashshahchilik an’anasi.....32-52

II bob. Adabiy muhitlarda muvashshahchilik an’anasi

2.1. Qo‘qon adabiy muhitidagi muvashshahlarning o‘ziga xos xususiyatlari.....53-74

2.2.Toshkent va boshqa adabiy muhit vakillari ijodida
muvashshahlar.....74-88

III bob. Muvashshahlar badiiyati va shakliy xususiyatlari

3.1. Muvashshahlarning poetik mazmuni.....89-105

3.2. Janrlar qamrovi.....105-120

Xulosa.....121-123

Foydalaniqan adabiyotlar.....124-135

KIRISH

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon adabiyotshunosligida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan o‘zbek milliy uyg‘onish adabiyoti alohida adabiy-estetik hodisa hisoblanadi. Bu davr ijodkorlari an’anaviy she’riyatni ham mazmun, ham shakl jihatdan yangiladi. Davr adabiyotiga qiziqish, uning kishilik jamiyati taraqqiyotida muhim o‘ringa egaligi, rivojlanish tendensiyasining alohidaligi, tarixiy haqiqatlarga boyligi, adabiy-estetik tafakkurning yangilanishi jihatidan uni o‘rganish adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridandir.

Dunyo adabiyotida milliy uyg‘onish adabiyoti ijodkorlari tomonidan yaratilgan asarlar dunyoviy ilm-ma’rifatni targ‘ib etish, inson kamoloti bilan bog‘liq ideallarni kuylash orqali insoniyat badiiy-estetik tafakkuri taraqqiyotiga xizmat qiladi. Mazkur davr adabiyotini o‘rganish masalasi kun tartibiga qo‘yilib, bu borada ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan bo‘lishiga qaramay davr ziyolilari tomonidan yaratilgan muvashshah shaklidagi she’rlar dunyo adabiyotshunosligi kontekstida maxsus o‘rganolgan emas. Shu bois ularni tadqiq etish, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish zaruratdir.

O‘zbek adabiyotshunosligida milliy uyg‘onish davri adabiyotini har jihatdan izchil o‘rganishning keng imkoniyatlari mustaqillikning ilk yillarda vujudga keldi. Darhaqiqat, “Adabiyot xalqning yuragi, elning ma’naviyati ko‘zgusi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo‘l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta’sirchan kuchi beqiyos”¹. Milliy uyg‘onish davri adabiyoti ijodkorlari tomonidan yaratilgan muvashshah asarlar shoirlar adabiy-estetik olamini, ijtimoiy va adabiy hayotini, adabiy davrasi, ijodiy hamkorligini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Muvashshahlar, asosan, ishqiy (majoziy), qisman diniytasavvufiy va ijtimoiy mavzularda yaratilgan. Jumladan, diniy-tasavvufiy mavzudagi

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Тошкент шаҳридаги Адиблар хиёбонига ташрифи чоғида сўзлаган нутқи. Халқ сўзи, 2020 йил 21 май, №106 (7608).

muvashshahlarning badiiy yetuk namunalarini yaratgan Yusuf Saryomiy, Muhyi, Haziniy, Bositxon Hariqiy kabilarning asarlarida insonning o‘zligini tanishi, pok axloq, insoniy fazilatlar targ‘ibi, shu bilan birga tarixiy sharoitdagi muhim ijtimoiy masalalar ilgari surilgan. Ayni paytda, muvashshahlarning o‘rganilishi uning adabiyotshunosligimiz tarixidagi o‘rni va ahamiyatini belgilashda ham muhim ilmiy qiymatga ega. Bularning barchasi mavzuning dolzarbligini tasdiqllovchi asoslardir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21- oktabrdagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatdagi nufuzini va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-son “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiysi to‘g‘risida”gi Farmonlari, 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-son “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3271-son “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi Qarorlari, “Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevori” mavzusidagi ma’ruzasi, 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” PF-5850-son Farmoni va mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. Dissertatsiya respublika fan va texnologiyalar rivojlanishining I. “Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy,

huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish” ustuvor yo‘nalishiga muvofiq bajarilgan.

Muammoning o‘rganilganlik darjasи. O‘zbek milliy uyg‘onish davri adabiyoti namoyandalari ijodidagi muvashshahlar yuzasidan o‘zbek adabiyotshunosligida muayyan tadqiqotlar yaratilgan. Jumladan, M.Shayxzoda, A.Qayumov, Sh.Yusupov, Q.Pardayev, O.Oltinbek, O.Jo‘rboev, Sh.Nuriddinov singari olimlar mavzusi doirasida muvashshah shaklidagi she’rlarning ayrim xususiyatlarini yoritgan². Adabiyotshunoslikda muvashshahga alohida she’riy janr sifatida ham, badiiy san’at sifatida ham qarash mavjud. Jumladan, adabiyotshunos T.Boboyev muvashshahga ma’naviy san’atlardan biri, ayni choqda poetik janr³, deb ta’rif beradi. O.Nosirov, S.Jamolov, M.Ziyovuddinovlarning “O‘zbek klassik she’riyati janrlari” asarida ham muvashshah adabiy termin sifatida maxsus bir usul – san’at, deb ta’riflanadi. Shoир va olim Maqsud Shayxzoda esa “Furqat haqida qaydlar” maqolasida muvashshahni janr deb ataydi⁴. F.Salayev, G.Qurbaniyozovlarning “Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so‘zligi”da ham muvashshah lirik janr sifatida beriladi⁵. “Adabiy turlar va janrlar” (tarixi va nazariyasiga oid) uch jildlik o‘quv qo‘llanmaning 2-jildida ham muvashshah shakl mazmundorligi va tuzilishiga ko‘ra lirika janrlari qatorida berilgan⁶.

Ushbu tadqiqotlarda o‘zbek she’riyatidagi muvashshahlarning shakl va mazmun xususiyatlari, janriy hamda shakliy belgilari xususida turlicha nazariy fikrlar

² Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973, Қаюмов А. Шеърият жилолари. – Т.: Ўқитувчи, 1997; Пардаев Қ. Муқимий шеърияти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Мухаррир нашриёти, 2019; Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003. – 168 б; Жўрабоев О. Ҳазиний тўра. –Т.: Фан, 2007; Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. –Т.: Мухаррир, 2018. – 124 б; Нуриддинов Ш. Мулла Кўшоқ Мискин хаёти ва унинг адабий мероси. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2011.

³ Карап: Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б. 404.

⁴ Карап:Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б. 91.

⁵ Салаев Ф., Қурбониёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. –Т.: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 140.

⁶ Адабий турлар ва жанрлар. (Тарихи ва назариясига оид) Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика (У.Тўйчиев). – Тошкент, Фан, 1992.– Б. 189.

bildirilgan, xolos. Bu esa o‘zbek adabiyotshunosligida ushbu masalaga oydinlik kiritilishi zarur bo‘lgan muammolardan ekanligini ko‘rsatadi. Mazkur dissertatsiyada yuqoridagi ishlardan farqli o‘laroq mavzu ilk bor monografik tarzda o‘rganilmoqda.

Tadqiqot mavzusining dissertatsiya bajarilgan oliy ta’lim muassasasi ilmiy-tadqiqot ishlari rejalar bilan bog‘liqligi. Tadqiqot Chirchiq davlat pedagogika universiteti ilmiy-tadqiqot ishlari rejasiga muvofiq “O‘zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalari” mavzusi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek milliy uyg‘onish davri adabiyoti namoyandalari ijodidagi muvashshah she’rlar tadqiqi orqali ijodkorlar adabiy-estetik olami va badiiy mahoratini aniqlash, adabiy muhitlardagi muvashshahchilikning xos xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

o‘zbek adabiyotida muvashshah she’riy asarlar tarixiy ildizlarini tekshirish, o‘zbek she’riyatida muvashshahchilik an’anasi masalalarini ochib berish;

milliy uyg‘onish davri Qo‘qon adabiy muhiti shoirlari ijodida muvashshahchilik an’anasining shakllanish va takomil bosqichlarini aniqlash;

Toshkent va boshqa adabiy muhit vakillari ijodidagi muvashshah she’rlarning o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatib berish va adabiy muhitlardagi muvashshahchilikka oid bahs-munozaralarga oydinlik kiritish;

muvashshah she’rlarning poetik mazmun ifodasini ochib berish, janrlar qamrovi masalasini ilmiy tahlil etish.

Tadqiqotning obyekti sifatida O‘zbek milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti namoyandalari ijodidagi muvashshah shaklidagi she’rlar olindi.

Tadqiqotning predmetini muvashshahlarning tarixiy ildizlari tahlili, milliy uyg‘onish davri adabiyotida muvashshahchilik an’anasining shakllanish va takomil bosqichlarining ilmiy asoslanishi, muvashshah she’rlarning mavzu ko‘لامи va janr xususiyatlarini o‘rganish tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Dissertatsiyada tarixiy-qiyosiy, biografik hamda statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

Muvashshahchilikning genetik ildizlari XI-XII asrlarga tegishli ekanligi, o'sha davrda Ispaniyada arab she'riyatining muvashshah va zajal shakllari keng rivojlangani aniqlangan va ushbu she'r shakllari musammat janrining paydo bo'lishi va poetik takomiliga ham muayyan darajada ta'sir ko'rsatgani isbotlanib, muvashshahning qadimiylari she'riy shakllardan ekanligi aniqlangan;

milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti ijodkorlari yaratgan muvashshah she'rlar tekshirilishi natijasida davr shoirlarining yaqin do'stlari kimlar bo'lgani, ijtimoiy va adabiy hayoti, shoirlar adabiy davrsasi, ijodiy hamkorligi kabi ko'plab masalalar aniqlanib, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida muvashshahchilik takomillashgani, Furqat, Muqimiy, Zavqiy, Feruz, Haziniy, Muhsiniy, Muhyi, Qoriy, Kamiy, Xislat kabi shoirlar bu an'anada yetakchilik qilgani dalillangan;

muvashshahning tavshih lafziy san'ati asosida yaratilgan she'riy shakl ekanligi, bir janr ichida ko'pincha boshqa janr va shakl unsurlari mavjud bo'lishini hisobga olgan holda muvashshahlarni muvashshah-qit'a, muvashshah-ruboiy, muvashshah-muammo, muvashshah-g'azal, muvashshah-muxammas, muvashshah-murabba', muvashshah-musamman, muvashshah-mustazod kabi guruhlashtirish mumkinligi isbotlangan;

muvashshah-g'azallarning baytlari ismdagi harflar miqdori bilan belgilanishi, muvashshahlardagi "mullo", "abdu", "mir", "hoji" singari ismlar oldiga qo'shiladigan; "xon", "jon", "qori", "maxzum", "bek", "boy" kabi ism oxiriga qo'shiladigan so'z va qo'shimchalar hisobiga baytlar miqdori oshib borishi aniqlangan.

Tadqiqotning amaliy natijasi quyidagilardan iborat:

muwashshahlar, asosan, g‘azal janrida yaratilganiga qaramay, har bir ijodkorning o‘ziga xos yondashgani aniqlanib, ikki shaxs nomining bir muwashshah-g‘azalning juft va toq misralarida ifodalanishi aniqlangan.

muwashshahlar, asosan, g‘azal, qisman musammatlarlarda yaratilgani, ular asosan aruz vaznining hazaj, ramal, sare’, rajaz bahrilarida ekanligi, Miskinning Kamiy g‘azaliga yozgan tazmini, Muqimiyning Alisher Navoiy g‘azaliga bog‘lagan nazirasi misolida muwashshahchilikda tazmin va naziralar ham uchrashi dalillangan;

milliy uyg‘onish davri Qo‘qon adabiy muhiti shoirlari ijodida muwashshahchilik an’anasining shakllanish va takomil bosqichlari aniqlangan;

Toshkent va boshqa adabiy muhit vakillari ijodidagi muwashshah she’rlarning o‘ziga xos jihatlari aniqlanib, muwashshah she’rlarning poetik xususiyatlari, janrlar qamrovi masalasi ochib berilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi qo‘llanilgan yondashuv usullari va nazariy ma’lumotlarni berishda aniq ilmiy manbalarga tayanilgani, tahlilga tortilgan materiallarning ilmiy metodlar vositasida asoslanganligi, nazariy fikr va xulosalarning amaliyatga joriy etilganligi, olingan natijalarning vakolatli tashkilotlar tomonidan tasdiqlanganligi, adabiyotshunoslikning zamonaviy ilmiy konsepsiyalari asosida o‘rganilgani bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti bo‘yicha tadqiqotlar uchun nazariy material bera olishi, jadidlar adabiy merosini poetik tafakkurning yangilanishi, badiiy mahorat nuqtai nazaridan, asarlarining milliy istiqlol g‘oyalari bilan bog‘liqlikda o‘rganilishi, yangi adabiy materiallarning ilk bor ilmiy tahlil doirasiga tortilishi, tadqiqot natijalari, undagi tahlil usullari, janr qo‘llashdagi an’ana va yangilik munosabati borasidagi kuzatishlar milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti tarixi va nazariyasini yanada boyitishga xizmat qilishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati oliy o‘quv yurtlarining “Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili)” ta’lim yo‘nalishida “O‘zbek atabiyoti tarixi”, “XX asr o‘zbek adabiyoti”, “Adabiyotshunoslik (o‘zbek adabiyoti)” magistratura mutaxassisligida “Jadid adabiyoti tarixi” fanlaridan ma’ruzalar o‘qishda va amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazishda, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar yaratishda manba bo‘lib xizmat qilishi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. O‘zbek milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotida muvashshahchilik an’anasi va uning har bir shoir ijodidagi individual xususiyatlari tadqiqi bo‘yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

milliy uyg‘onish davri adabiyoti ijodkorlari yaratgan muvashshah she’rlar tadqiqi natijasida davr shoirlarining yaqin do‘satlari kimlar bo‘lgani, ijtimoiy va adabiy hayoti, shoirlar adabiy davrsasi, ijodiy hamkorligiga doir ilmiy-nazariy xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2017-2020-yillarda bajarilgan OT-F1-030 raqamli “O‘zbek adabiyoti tarixi” ko‘p jiddlik monografiyani (7-jild) chop etish” mavzusidagi fundamental loyihaning Qo‘qon, Xorazm adabiy muhitiga bag‘ishlangan jildida foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti 2023-yil 21-yanvardagi 04/1-131-son ma’lumotnomasi). Natijada, muvashshahning tavsiyah lafziy san’ati asosida yaratilgan she’riy shakl ekanligi, bir janr ichida ko‘pincha boshqa janr va shakllar unsurlari mavjud bo‘lishini hisobga olgan holda muvashshahlarni muvashshah-g‘azal, muvashshah-ruboiy, muvashshah-qit’a, muvashshah-muxammas, muvashshah-murabba’ kabi guruhlashdirishga oid tahliliy materiallar bilan boyishiga asos bo‘lgan;

milliy uyg‘onish davri adabiyotidagi turkiy tilda yaratilgan muvashshah she’rlarning badiiy xususiyatlari, shoirlarning lirikadagi mahorati, har bir ijodkorning o‘ziga xos yondashuvi, muvashshahning qadimiy she’riy shakllardan ekanligi, XI-XII asrlarda Ispaniyada arab she’riyatining muvashshah va zagal janrlari keng

rivojlangani, musammatlarning vujudga kelishida muvashshah va zagal kabi bandli she'r shakllarining ta'siri kuchli ekanligiga doir ilmiy xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida 2020-2022 yillarda bajarilgan PZ-2020042022 raqamli "Turkiy tillarning lingvodidaktik elektron platformasini yaratish" mavzusidagi amaliy loyihada foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 2023-yil 21-yanvardagi 04/1-130-son ma'lumotnomasi). Natijada, muvashshah she'riy asarlarning tarixiy ildizlari, o'zbek she'riyatida muvashshahchilik an'anasi, adabiy muhitlardagi muvashshah asarlarning o'ziga xos xususiyatlari, poetik mazmuni singari masalalar tahliliga oid materiallar bilan boyishiga xizmat qilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari 5 ta xalqaro va 2 ta respublika ilmiy-amaliy anjumanlarida muhokamadan o'tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e'lon qilinishi. Dissertatsiya mavzusi bo'yicha jami 16 ta ilmiy ish, shulardan, Oliy attestatsiya komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya qilingan ilmiy nashrlarda 9 ta maqola, jumladan, 5 tasi respublika hamda 4 tasi xorijiy jurnallarda nashr etilgan.

Dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi. Tadqiqot kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lib, umumiylajmi 135 sahifani tashkil etadi.

I BOB. MUVASHSHAH SHE'RIY ASARLAR GENEZISI VA

TARAQQIYOT BOSQICHLARI

1.1. Muvashshahning tarixiy ildizlari

Ma'lumki, o'zbek she'riyati xilma-xil lirik janr va shakllarga boy. Ularning har biri shakl va mazmundagi o'ziga xosligi, tabiat va boshqa ko'pgina qirralari bilan o'zaro farqlanadi va mazmun-mohiyati bilan alohida badiiyat hodisasi hisoblanadi. Shu jumladan muvashshah she'rlar ham shunday lirik asarlar sirasidandir.

Muvashshah arabcha "vashshah" – "kamar", "belbog'ich" so'zidan olingan bo'lib, ma'nosi "bo'yni bog'langan" demakdir⁷. Tavshih (arabcha – "bezamoq", "ziynatlamoq") lafziy san'ati asosida yaratiladigan muvashshah she'rning har bir misra, bayt yoxud bandining (ba'zan esa taqte'lar chegarasidagi) boshlanish harflaridan biror narsa yoki shaxsning nomi kelib chiqadi. Muvashshahlar qit'a, ruboiy, muammo, g'azal, musammat, mustazod kabi turli janrlar shakllarida yaratilgan.

Muvashshahning o'ziga xos xususiyatlari, unga doir munozaralarga oydinlik kiritgani jihatidan Maqsud Shayxzoda, Aziz Qayumov, Sharif Yusupov, To'xta Boboyev, Anvar Hojiahmedov, Qo'ldosh Pardayev singari olimlarning tadqiqotlari ahamiyatlidir. Jumladan, akademik Aziz Qayumov quyidagicha fikr bildirgan: "Muvashshah-g'azalda keltirilgan sifatlashlar, shoirona tasvirlar ko'proq Sharq adabiyotiga xos an'anaviy xarakterga ega. Muvashshah shoir mahoratining bir namoyishi"⁸. Haqiqatan ham, muvashshah shoirdan juda katta mahorat talab qiladi, chunki keltirib chiqarish ko'zda tutilgan ism misra yoki baytni ma'lum bir harf bilan boshlashni talab etadi. Bu esa, misra yoki baytni mazmun ifodasi uchun eng maqbul so'z bilan emas, chiqariladigan ismga mos so'z bilan boshlashni taqozo qiladi.

⁷ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1989. – С.890.

⁸ Қаюмов А. Шеърият жилолари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б. 45.

Shunday ekan, muvashshah yuksak mahorat va did bilan yaratilmasa, she'rning badiiy saviyasi tushib ketishi ham mumkin.

Muvashshah haqida XI asrda yaratilgan adabiy manbalarda ba'zi ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, forsiy adabiyotda muvashshahga oid ilk ma'lumotlar Umar Roduyoniyning (XI asr) "Tajjumonu-l-balogs'a" asarida berilgan. Muallif muvashshahning lug'aviy ma'nosini izohlab, "...bunda shoir qasida baytlaridagi avvalgi harflarni olib, she'rning asosini paydo qilur. Ajratilgan harflar birlashtirilsa, ma'lum bir so'z hosil bo'ladi..." – deya ma'lumot beradi va fikrini dalillash uchun shoir Muvaqqariy qalamiga mansub forsiyda bitilgan baytlar toq misralarining birinchi harflaridan "Daryo" so'zi kelib chiqadigan muvashshahni misol qilib keltiradi.

Turkiy adabiyotning ulkan shoiri va allomasi Shayx Ahmad Taroziyoning (XV asr) turkiy tilda bitilgan "Fununu-l-balogs'a" (1436-1437) asarida esa muvashshah maxsus san'at sifatida tilga olinadi: "...she'rning avvalg'i harflarini terib olsalar yo o'rtadagi harflarini olib jam qilsalar... (ism) bo'lur. She'rning bir misrasi harflarida ham ism muzayyan bo'lishi mumkin", – deb yozadi va "Mirak" ismiga bitilgan muvashshahni namuna sifatida keltiradi:

Mehringni tutar jon ichinda ko'nglum, –

Andog'ki javohir erur ul kon arosinda.

Yuzung g'amidin har kecha qon yig'lamag'imdin

To subh uzarmen, sanam, qon arosinda.

Ranjur bo'lub kelmadi mushk o'zga Xo'tandin.

Zulfung sifatidin yozg'oli devon arosinda.

Gar teksa o'qung xasta yurakimga, – ko'yormen,

---

⁹ Болтабоев Х. Шарқ мұмтоз поэтикасы манбалари. Биринчи китоб. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 247.

Kuygan Mirak – o‘q bu dili biryon arosinda¹⁰.

Muvashshahning olim aytganidek, agar “she’rning bir misrasi harflarida ism muzayyan bo‘lishi mumkin bo‘lgan” turi mavjud bo‘lsa, buni Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida Farhodga ism berilishida uchratish mumkin:

Anga farzona Farhod ism qo‘ydi,

Hurufi ma’xazin besh qism qo‘ydi:

Firoqu rashku hajru oh ila dard,

Biror harf ibtidodin aylabon fard.

Borin ustodi ishq etgach murakkab,

Tarakkubdin bu ism o‘ldi murattab”¹¹.

Buni garchi “Fununu-l-baloga”dagi ma’lumotga tayanib muvashshah deb baholasak-da, biroq bu Sharq poetikasida *hurufi dalolat* deb nomlanadigan harflarga mazmun bag‘ishlash san’ati¹² ekanligi ma’lum bo‘ladi. Bunda shoir “Firoq”, “Rashk”, “Hajr”, “Oh”, “Dard” (arab yozuvida qisqa “a” harfi ifoda etilmaydi) so‘zlarining birinchi harflaridan “Farhod” ismini hosil qiladi va mazkur harflarda uning qismatini aks ettiradi. Shuningdek, she’riyat ilmiga oid biror manbada bu she’riy san’at asosida muvashshah yaratish mumkinligi haqida ma’lumot uchramaydi. Bizningcha, “she’rning bir misrasi harflarida” deyilganda misralarning birinchi harflari nazarda tutilgan bo‘lsa kerak, chunki asarda “Munung bir misraining harflarini olsalar, “Muhammad” bo‘lur”, – deya namuna sifatida keltirgan muvashshahi odatdagi muvashshah shaklida:

Ma’shuqa dilam ba tiri anduh naxust;

Hayron shudamu kasam namegirad dast,

Miskin dili man ba poyi mehnat shuda,

¹⁰ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Т.: Ҳазина, 1996. – Б.125.

¹¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 8-том. Ҳамса. Фарҳод ва Ширин. – Т.: Фан, 1991. – Б.70.

¹² Сироғиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. – Т.: Navoiy universiteti, 2019. – Б.119-120.

Dasti g‘ami do‘st pushti man xirad shikast¹³.

Shuningdek, ba’zi manbalarda muvashshah aslida muammo zaminida paydo bo‘lgan¹⁴, degan fikrlar ham mavjud. Aniqlik kiritish maqsadida Alisher Navoiyning muammoni yechish qonun-qoidalariga bag‘ishlangan “Mufradot” asari ko‘zdan kechirilsa, unda muammo amallari 3 qismga ajratilgan va birinchi qism – *a’moli tafsiliyning intiqod* (saralash) degan turiga ko‘ra so‘zning ba’zi harflarini olish orqali muammo hosil qilinishi aytiladi va “Odam” ismiga bitilgan muammo misol qilib keltiriladi:

*Dili moro chu xohu boz justash
Z - ohu dardu mehnat cho ‘naxistash.*

(Ma’nosi:

*Dilimizni yana axtarmoqchi bo ‘lsang,
Oh, dard, mehnatdan birinchisini qidir)*

Bu muammoni yechish uchun “oh”, “dard”, “mehnat” so‘zlarining bosh harflari olinsa, “Odam” ismi kelib chiqadi. Shuningdek, asarda “Malik” ismi kelib chiqadigan yana bir muammo ham keltirilgan¹⁵. Navoiy muammoning bu turini “Farhod va Shirin” dostonida Farhodga ism qo‘yish bobida ham qo‘llagan:

*Jamolidin ko‘rungach farri shohi,
Bu fardin yorudi mah to bamohi.
Qo‘yub yuz himmat-u iqbol-u davlat,
Hamul far soyasidin topti ziynat.*

Bunda “farri shohi”ning soyasiga (davomiga) himmat, iqbol va davlat so‘zlarining yuzi, ya’ni bosh harflari qo‘shilsa, Farhod ismi kelib chiqadi.

¹³ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Т.: Ҳазина, 1996. – Б.125.

¹⁴ Бобоев Т, Бобоева З. Бадиий санъатлар. – Т.: 1999. – Б.66.

¹⁵ Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т.: 2018. – Б.201.

Shoira Uvaysiyning “Jahon” ismi yashiringan quyidagi muammosini (manbalarda muvashshahi muammo deb ham yuritiladi¹⁶) ham xuddi shu usulda yaratilgan muammolar sirasiga kiritish mumkin:

“Jim-u, ho-yu, alifi nunkim darding yuki birla
Dilida nuqtasi, bag‘rida dog‘i loyiqi xunman”.

Baytning birinchi misrasidagi (jim, alif, ho, nun) jahon bo‘lsa, ikkinchi misrasidagi “Dilida nuqtasi bag‘rimda dog‘i” so‘zлари “n” harfi bo‘lib, mazmun e’tibori bilan yurak dog‘ini, ko‘ngul g‘ussalarini ifodalab kelgan. Bu muammoda jim, alif, ho, nun harflari kitobat san’ati tarzida ham mahorat bilan qo‘llanilgan¹⁷.

Xullas, muvashshah va muammoda, ko‘pincha, ismni berkitish hamda berkitilgan ismni topish usullarining berilishi jihatidan o‘xshashlik kuzatilsa-da, lekin barcha muvashshahlarda ham ism yashirilganiga maxsus ishoralar berilmaydi. Shuningdek, shakl va mazmun jihatidan ham farqlanishiga ko‘ra ular alohida she’rlar hisoblanadi.

Muvashshahga oid nisbatan to‘liq ma’lumot XV asrda yashab ijod etgan shoir va olim Atoulloh Husayniyning forsiyda bitilgan “Badoyi'u-s-sanoyi” asarida uchraydi. Olim bu xususda quyidagilarni yozadi: “Tavshih ajam shuarosi nazdida andin iboratturkim, shoir misra yoki baytlarning boshida yo alarning o‘rtasida bir necha harf yoki bir necha so‘z keltireturkim, ul harf yoki so‘zлarni jam’ qilinsa, bir ism yo bir laqab yo bir misra yo bir bayt bo‘lur yoki anga o‘xshash bir nima hosil bo‘lur va bu san’atni o‘z ichiga olg‘an she’rni muvashshah derlar...¹⁸” Olim bunga misol

¹⁶ Аширбоев С., Азимов И., Раҳматов., Ғозиев А. Эски ўзбек тили ва ёзуви практикуми. –Т.: Ижод нашриёт уйи, 2006.– Б.129.

¹⁷ Орзабеков. Р. Ўзбек адабиёти тарихи. XVII-XIX (I ярми) асрлар. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси, 2006. – Б.207.

¹⁸ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (форсчадан Алибек Рустамов таржимаси). – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 85.

qilib Navoiyga bag‘ishlangan “Alisher” ismi bilan bezalgan muvashshah-qit’asini keltiradi¹⁹:

Izzat-u davlat, *ilohiy*, bod bo fath-u zafar,

Shahriyor-i mulk-i donishro *hamesha* beshumor!

(Ilohim, ilm mulkining shahriyoriga hamisha hisobsiz fath-u zafar bilan izzat-u davlat kelsin.)

Lutf kun dar zill-i shah, yo rab, *bidorash* to magar

Yobad oromish *ba izzu* adl-i eshon ro‘zgor.

(Yo rab, lutf qil, uni shoh soyasida saqla, toki ularning qudrat-u adlidan zamona tinch bo‘lsin!)

Yo rab, ehson kun *ba fazilat* davlat-i uqbo, ki o‘

Rasm-i ehson kard dar dunyo *ba davlat* oshkor.

(Yo rab, fazling bilan unga oxirat davlatini ehson qil, chunki u davlatga bu dunyoda ezgulik rasmini bunyod qildi.)

Mazkur qit’aning (eski o‘zbek yozuvida bitilganini e’tiborga olgan holda) birinchi misralarining boshidag‘i harflarni jam’ qilinsa, Ali hosil bo‘lur, ikkinchi misralarining oldidag‘i harflarni jam’ qilinsa, sher hosil bo‘lur. Birinchi misralarning hashvidag‘i so‘zlarni jam’ qilinsa, quyidagi misra hosil bo‘lur:

Ilohiy bidorash ba fazilat.

(Ilohiy, uni fazlingda tut.)

Ikkinci misralarning hashvidag‘i so‘zlarni jam’ qilinsa, quyidagi ikkinchi misra hosil bo‘lur:

Hamesha ba izzu ba davlat

(Hamisha qudrat-u davlatda.)

---

¹⁹ Олим асарда фикрини далиллаш учун турли шоирларнинг ижодидан намуналар келтиради. Айрим ўринларда эса ўз ижодидан ҳам фойдаланган. Бизнингча, бу қитъа ҳам олимнинг ўз ижодидан.

Agar so‘zlarni misra va baytlarning tartibi bila jam’ qilsalar, ushbu bayt hosil bo‘lur:

*Ilohiy hamesha bidorash
Ba izzu ba fazilat ba davlat²⁰.
(Ilohiy, hamisha tut ani
Qudrat-u fazlingda, davlatda).*

Qit’aning mazmuni quyidagicha anglashiladi: “Illohim ilm mulkining shahriyoriga hamisha hisobsiz fath-u zafar bilan izzat-u davlat kelsin! Yo rab, lutf qil, uni shoh soyasida saqla, toki ularning qudrat-u adlidan zamona tinch bo‘lsin! Yo rab, fazling bilan unga oxirat davlatini ehson qil, chunki u davlatga bu dunyoda ezgulik rasmini bunyod qildi”²¹.

Olim tavshih san’ati borasidagi mulohazalarini davom ettirib, uni qasidada qit’ a shaklida qo‘llanishini ta’kidlaydi va bu san’atni o‘z ichiga olgan eng yaxshi *qasida* – *qasida-yi masnu’* (o‘ziga xos bezaklarga ega bo‘lgan, san’at darajasidagi²²)ning baytlari boshidag‘i harflardan latif bir qit’ a chiqishini aytadi va yozadi: “birinchi misralar hashvidag‘i harflardin aliftin xoliy(alif harfi ishlatilmagan) ikkinchi bir qit’ a kelib chiqar va ikkinchi misralar hashvidin o‘run olg‘an harflardin nuqtasiz(nuqtali harflar ishlatilmagan) o‘zga bir qit’ a chiqar, dag‘i o‘zga rangda yozilg‘an abyotta berilgan alfoz-u huruftin abyot-i masnu’ a chiqar”²³.

Shuningdek, muallif Rashid-i Vatvot va Shams-i Qays kabi olimlarning ham tavshih san’ati borasidagi fikrlarini keltirib, bu san’at haqida atroflicha ma’lumot beradi.²⁴ Atoulloh Husayniyning mazkur fikrlariga ko‘ra tavshih lafziy san’ati asosida yaratilgan she’rning muvashshah deyilishi ma’lum bo‘ladi. O‘zbek

²⁰ Ўша асар. – Б. 85.

²¹ Ўша асар. – Б. 320.

²² Қаранг: Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати.– Т.: Akademnashr, 2010. – Б. 377.

²³ Атоуллоҳ Ҳусайнӣ. Бадойиъу-с-саноийъ (форсчадан Алибек Рустамов таржимаси). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1981. – Б. 86.

²⁴ Ўша асар. – Б.85.

adabiyotshunosligida ham A.Hojiahmedov va D.Quronovlarning muvashshah haqidagi ma'lumotlari Atoulloh Husayniy ma'lumotlari bilan o'xshash bo'lsa-da, negadir A.Hojiahmedov tavsihnini *ma'naviy san'at* deb hisoblaydi²⁵. Ma'lumki, mumtoz adabiyotshunoslikda badiiy san'atlarni nutqning ko'proq qaysi jihatiga bezak berishi jihatidan lafziy, ma'naviy hamda lafzi-yu ma'naviy san'atlar ko'rinishida tasniflash an'anasi shakllangan. Nutqning ma'no tomoni bilan bog'liq bo'lib, uning ma'no go'zalligini ta'minlashga xizmat qiluvchi she'riy san'atlar ma'naviy san'atlar, she'rning ko'proq shakl tomoniga e'tibor qaratgan holda uning uslubiga bezak beruvchi san'atlar lafziy san'atlar, ham shaklga, ham ma'noga aloqador bo'lgan san'atlar esa lafzi-yu ma'naviy yoki mushtarak san'atlar deb yuritiladi²⁶. Tavsih san'ati asosida yaratilgan she'rda ham ma'no jihatini unutmagan holda ko'proq shakl tomoniga bezak beriladi. Shunga ko'ra "Tavsih lug'atta vishoh, ya'ni bo'yunbog'ni birovning bo'ynig'a ilmaktur. She'rg'a harf yoki so'zlarni kiritmak anga o'xshag'ani uchun bu ma'noda anga tavsih deb nom qo'yupturlar"²⁷, – deb ta'kidlab, shakl ustunligini e'tiborga olib, tavsihnini lafziy san'atlar qatoriga qo'shgan Atoulloh Husayniyning yondashuvi to'g'ri, nazarimizda.

Ma'lumki, Alisher Navoiy va Bobur ijodi, nafaqat, o'zbek adabiyoti, balki umuman turkiy xalqlar adabiyoti uchun mezon sanaladi. Shunday ekan, ular ijodida muvashshah she'rlar qanday o'rin tutadi, degan savolga javob izlanganda ularning adabiy merosida bunday she'rlarning uchramasligi kuzatiladi. Lekin Ahliy Sheraziyning "Kulliyoti Ahliy Sheraziy" muvashshah-qasidai masnu' asarida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid ayrim ma'lumotlar uchraydi. Atoulloh Husayniyning Badoyi'u-s-sanoyi' asarida esa muvashshahga doir o'rinda Navoiyga bag'ishlangan "Alisher" ismi bilan bezalgan muvashshah-qit'a uchrashini yuqorida ta'kidlagan

²⁵Қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ. 1999. – Б.62; Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Akademnashr, 2010.– Б.298.

²⁶Қаранг: Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Akademnashr, 2010. – Б.298.

²⁷Қаранг: Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-саноий (форсчадан Алибек Рустамов таржимаси). – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1981.– Б.87.

edik. “Navoiy asarlari lug‘ati”da ham “muvashshah” so‘zi “bezalgan”, “ziynatlangan” ma’nolarida “Badoyi’ ul-bidoya”²⁸ asarida qo‘llangani haqida ma’lumot uchraydi, xolos²⁹. Boburning “Muxtasar” asarida esa muvashshah she’rlar haqida ma’lumot uchramaydi.

Adabiyotshunoslikda muvashshahga alohida she’riy janr sifatida ham, badiiy san’at sifatida ham qarash mavjud. Masalan, adabiyotshunos T.Boboyev muvashshahga ma’naviy san’atlardan biri, ayni choqda poetik janr³⁰, deb ta’rif beradi. O.Nosirov, S.Jamolov, M.Ziyovuddinovlarning “O‘zbek klassik she’riyati janrlari” kitobida ham muvashshah adabiy termin sifatida maxsus bir usul – san’at, deb ta’riflanadi va o‘zbek klassik g‘azaliyotidagi g‘azal turlaridan biri – *g‘azali muvashshah* haqida ma’lumot beriladi³¹. Muvashshahga badiiy san’at sifatida qarash Sh.Sulaymonov, Q.To‘xsanovlarning “Adabiyotshunoslik atamalarining qisqacha izohli lug‘ati”³²da ham uchraydi.

Shoir va olim Maqsud Shayxzoda esa “Furqat haqida qaydlar” maqolasida muvashshahni janr deb ataydi³³. F.Salayev, G.Qurbaniyozovlarning “Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so‘zligi”da ham muvashshah lirik janr sifatida beriladi³⁴. “Adabiy turlar va janrlar” (tarixi va nazariyasiga oid) uch jildlik o‘quv qo‘llanmaning 2-jildida hamda E.Xudoyberdiyevning “Adabiyotshunoslikka kirish”³⁵ darsligida ham muvashshah shakl mazmundorligi va tuzilishiga ko‘ra lirika

²⁸ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том, Бадойиъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987. – Б.20.

²⁹ Навоий асарлари лугати. – Т.: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.404.

³⁰ Қаранг: Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б.404.

³¹ Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шетрияти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б.76.

³² Қаранг: Сулаймонов Ш., Тўхсанов К. Адабиётшунослик атамаларининг қисқача изоҳли лугати. – Т.: Бухоро, 2009. – Б.71.

³³ Қаранг: Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б.91.

³⁴ Салаев Ф., Қурбониёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – Б.140.

³⁵ Қаранг: Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Т.: Iqtisod – Moliya, 2007. – Б. 236.

janrlari qatorida beriladi³⁶. Adabiyotshunos N.Afoqova: "...muvashshah – tavshih san'ati ishtirok etgan she'r – janr bo'la olmaydi. Shunga ko'ra... muvashshah-qit'a, muvashshah-g'azal, muvashshah-masnaviy kabi ko'shaloq atamalarni qo'llash mumkin. Binobarin, ... tavshih mavzu-mazmun ko'lami, badiiy-tasviriy sferasi bilan alohida janr sifatida chegaralanib turmaydi", – deb ta'kidlaydi. Tabiiyki, muvashshah janrmi yoki san'at, degan haqli savol tug'iladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, muvashshah tavshih lafziy san'ati asosida yaratiladigan she'r ekan, unda nomning bezak sifatida ishlatilishi tavshih lafziy san'atiga xos. Shunga ko'ra muvashshahni badiiy san'atlar qatoriga qo'shish to'g'ri bo'lmaydi.

Adabiyotshunos T.Boboyev "Adabiyotshunoslik asoslari" kitobida lirik turga mansub asarlarni janrlarga ajratishda turlicha prinsiplar mavjudligini, adabiyotshunoslikda ulardan ikkitasi – shakl xususiyatlaridan hamda mazmun xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tasniflash keng tarqalgani, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida she'rlarning ko'proq shakl xususiyatlariga ko'ra janrlarga ajratilgani haqida ma'lumot beradi va ruboiy, tuyuq, qit'a kabi poetik janrlarning barchasida shakl xususiyatlari janrni belgilovchi asos bo'lib xizmat qilganini ta'kidlaydi³⁷. Shuningdek, olim mumtoz poeziyaning muayyan bir janrida yaratilgan asar hamisha ham sof bir janr doirasida chegaralanib qolavermagani, bir janr ichida ko'pincha boshqa janr va shakllarning unsurlari mavjud bo'lganini ham ta'kidlab, shunday yozadi: "g'azal, qit'a, ruboiy, tuyuq, mustazod, muvashshah, chiston kabi she'rlarning bir qancha shakl va usullarda yaratilishi shu hodisa (poetik janrlarning bir-biriga payvandlashib ketishi)ning samarasidir. Bu xil asarlarning janrlarini belgilashda ularda qaysi janrga xos alomatlar ustunlik qilishi hisobga olinadi yoxud ularda mujassamlashgan turli shakllarga xos sinkretik xususiyatlardan kelib chiqib

³⁶ Адабий турлар ва жанрлар. (Тарихи ва назариясига оид) Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика (У.Тўйчиев). – Т.: Фан нашриёти, 1992. – Б.189.

³⁷ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.:Ўзбекистон, 2002. – Б.390-392.

qo'shaloq nom (g'azal-muvashshah, ruboiy-chiston) beriladi”³⁸. Mazkur mulohazalardan hamda muvashshahning o'ziga xos janr shakliy belgilariga ega emasligi, ya'ni boshqa janr shakllarida yaratilishi, shuningdek, janr talablariga to'la javob bermasligi jihatidan mustaqil janr bo'la olmasligi ma'lum bo'ladi. Shunga ko'ra muvashshahni tavsiyah lafziy san'ati asosida yaratiladigan she'riy shakl deyish maqsadga muvofiqdir.

O'zbek she'riyatidagi muvashshahlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. Mavzusiga ko'ra: ishqiy (majoziy); diniy-tasavvufiy; ijtimoiy.

2. Turli janr shakllarida yaratilganiga ko'ra: muvashshah-g'azal, muvashshah-ruboiy, muvashshah-muammo, muvashshah-qit'a, muvashshah-muxammas, muvashshah-murabba', muvashshah-musamman, muvashshah-mustazod kabi.

3. Shaxs yoki narsa nomi berkitilganligiga ko'ra: zamondosh shaxs; vafot etgan shaxs; ayol nomi; erkak nomi; narsa nomi; alifbo harflari.

4. Muvashshah-she'r matnining nomi yashirilgan shaxsga aloqadorligiga ko'ra: nomi berkitilgan shaxsga bag'ishlangan muvashshah; nomi berkitilgan shaxsga aloqasi bo'limgan muvashshah; shoirning o'z taxallusi yashirilgan muvashshahlar.

5. Muayyan ishoralar mavjudligiga ko'ra: muayyan ishoralar mavjud; ishoralar mavjud bo'limgan.

6. Vazniga ko'ra:

1) aruz vaznida yozilgan muvashshahlar: a) baytdagi toq misralardan; b) juft misralar yoki qofiyali misralardan; s) baytning har ikkala misrasi qo'shaloq tarzda; d)

---

³⁸ Ўша асар. – Б.502.

musammatlarda har bir bandning birinchi misrasi bosh harflaridan ism yoki nom chiqishi;

2) barmoq vaznida yozilgan muvashshahlar: har bir misraning birinchi harflaridan ism yoki narsa nomi hosil qilinadigan.

Mazkur tasnif o‘z o‘rnida misollar asosida o‘rganilgani bois bu yerda to‘xtalmadik.

Muvashshahning kelib chiqishi haqida ham turli fikrlar mavjud. Arab mumtoz poetikasining poydevori sanalgan Abdulloh ibn Mo‘tazning (861-908) “Kitob ul-bade” asari muqaddimasida “Mazkur kitobda biz keyingi davr (ulamolari) “Bade”” deb atagan ilmning bob va fasllarida Qur’on tilida, Rasululloh (s.a.v) hadislarida, sahabalar va tobe’inlarning so‘zlashuv tilida, mutaqaddim (qadimgi) shoirlarning she’rlarida uchraydigan badiiy ifodalarni tasniflab chiqdik”, deyish barobarida istiora san’atiga misol keltiriladi³⁹. Muvashshahlarning dastlabki namunalari ham xuddi shu an’anaga ko‘ra yaratilganini quyidagi ma’lumot tasdiqlaydi: “o‘tmishda baytlarning bosh harflari orqali biron oyat, hadis yo hikmat ham bayon qilingan”⁴⁰. Biroq manbada bunga misol keltirilmaydi.

Rus sharqshunosi I.Y.Krachkovskiyning “Ispaniyada arab she’riyati” asarida qayd etilishicha, arab-ispan adabiyoti tarixchisi, Portugaliyaning Shantarena shahridan bo‘lgan Ibn Bassam (vaf. 1147) bergan ma’lumotlarga ko‘ra muvashshah birinchi bo‘lib X asr boshlarida Kordova (Ispaniya)da yashagan shoir Muqaddam ibn Muofa al-Kabriy tomonidan yaratilgan⁴¹. Boshqa manbalarda bunday she’rlar arablarda musiqaga solib kuylangani⁴² yoziladi.

³⁹ Болтабоев Х. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари. Биринчи китоб. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б.221.

⁴⁰ Қаранг: Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика (У.Тўйчиев). – Т.: Фан, 1992. – Б.189.

⁴¹ Қаранг: [Крачковский И.Ю. Арабская Поэзия В Испании \(том 2\) : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive.](#)

⁴² Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика(У.Тўйчиев ёзган). – ..: Фан, 1992. – Б.189.

She’riy tur va janrlarning tarixiy ildizlari, genezisi aniqlanganda xalqaro adabiy aloqalarni o‘rganmasdan ilmiy xulosalarga kelish qiyin. G‘arb va Sharq madaniy aloqalari, adabiy ta’siri masalasi xususida ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan. Ayniqsa, adabiyotshunoslar Fozila Sulaymonova, Najmiddin Komilov kabi o‘zbek olimlarining olib borgan tadqiqotlarida bu masalaning atroflicha yoritilgani, asosli xulosalarga kelingani bilan ahamiyatlidir. Shu bois tadqiqotimiz obyekti bo‘lgan muvashshah kabi ko‘p asrlik taraqqiyot bosqichini o‘tab kelayotgan she’riy shaklning tarixini o‘rganishda yuqorida nomlari zikr etilgan olimlarning ilmiy va nazariy qarashlariga tayanildi.

Professor Fozila Sulaymonova “Sharq va G‘arb” asarida muvashshahni arablarning Ispaniyadagi hukmronligi davrida yaratilganini ta’kidlab, shunday yozadi: “XI-XII asrlarda Ispaniyada arab she’riyatining muvashshah va zagal janrlari keng rivojlandi. Muvashshah yaratgan shoirlarning mashhuri Abu Bakr Muhammad ibn Zuhra (1110-1111 yillar vafoti) edi. Arab she’riyati bayt, muvashshah esa band asosiga quriladi. Bu janrlar ikki xalq adabiyotining o‘zaro birlashuvi natijasida dunyoga kelgan ikki madaniyat mahsulidir”⁴³. Shuningdek, olma ayrim G‘arb olimlarining muvashshahning Yevropa she’riyati ta’sirida yaratilgan, degan asossiz da’volariga javob tariqasida kuyunchaklik bilan shunday yozadi: “... Ajabo ovrupolik olimlar qanday yo‘l bilan bo‘lmasin o‘zlarini ko‘tarish, Sharqni kamsitishga urinadilar. Axir ular faraz qilgan portugal folklor she’riyatidan biror namuna, birorta ham misra yo‘q-ku, arab she’riyatida esa g‘azal mavjudligiga e’tibor bermaydilar. Ovrupolik olimlar o‘z fikrlarining tasdig‘i sifatida arablar hukmronligi davrida yaratilgan zagal, ayniqsa, muvashshahda ispan so‘zlari, misralari mavjudligini keltiradilar. To‘g‘ri Andalusiya aholisi ikki tilli bo‘lgan. Shuning uchun xalq vakillari tomonidan ashula qilib aytishga mo‘ljallangan she’rlarda ispan so‘zlari uchrashini

⁴³ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Гарб. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б.271.

Ovruponing qadimiy she’riyati deb bo‘lmaydi”⁴⁴. Olima o‘z fikrini akademik I.Y.Krachkovskiyning “Ispaniyada arab she’riyati” tadqiqotida keltirilgan quyidagi fikrlari bilan asoslaydi: “Ispaniyadagi arab she’riyati ilk bor provansal, u orqali butun Ovrupo xalqlari she’riyatiga ta’sirini o’tkazgan”⁴⁵. Bu kabi ilmiy qarashlarni professor N.Komilovning “Tafakkur karvonlari” asarida ham uchratish mumkin: “Rumoniy xalqlarining og‘zaki ijodiyoti, raqs va musiqa (qo‘shiq) san’ati bilan arab she’riy ohanglari qo‘shilib, yangi, o‘ziga xos bir madaniyat yuzaga keldi. Ikki tilli xalqning ikki tildagi she’riyati, xususan, “shir-u shakar” zajal (*o‘zbek mumtoz adabiyotida har bir bandi to‘rt misradan iborat murabba’ shaklidagi she’r*)larda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Zajalni muvashshah ham deganlar, u xuddi g‘azal kabi qasidaning bosh(birinchi qismi) qismi – nasibdan (lirk Kirish – tabiat tasviri) kelib chiqqandir”⁴⁶. Olim G‘arb sharqshunosi Menedes Pidalning bu boradagi jo‘yali mulohazalari bilan fikrini asoslaydi: “She’riy janrning bu turi X-XII asrlarda Ispaniya, Italiya hamda Fransiyada keng taraqqiy etgan. Atoqli zajalnavis shoirlar Ibn Kuzman bilan Ibn Zaydun Yevropa shaharlari bo‘ylab o‘z asarlarini kuylab yurganlar... Arablar borganga qadar lirk she’rning bu turi G‘arbiy Yevropada yo‘q edi”⁴⁷. Tarixchi Ibn Xaldun, zajal dastlab arab shoiri Muqaddam ibn Muofa al-Kabriy (IX asr) tomonidan adabiyotga kiritilgan, deydi. Zajal musiqaga mo‘ljallab bitilganidan u hamisha qo‘shiq qilib kuylangan. M.Pidal aytmoqchi, Sharq-u G‘arb ruhi mujassamlangan bu she’riyat – “ikki madaniyat qonidan paydo bo‘lgan farzanddir”⁴⁸. E’tibor beradigan bo‘lsak, F.Sulaymonova muvashshah va zjalga alohida janr sifatida qaraydi, N.Komilov esa zajalni muvashshah deb ham nomlanganini ta’kidlaydi. Agar muvashshahning turli she’riy janrlarda yaratilishi mumkinligini e’tiborga oladigan bo‘lsak, zajalni muvashshahning murabba’ janrida

⁴⁴ Сулаймонова Ф. Ўша асар. – Б.287.

⁴⁵ Сулаймонова Ф. Ўша асар. – Б.284.

⁴⁶ Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Т.: Маънавият, 1999, 64-бет.

⁴⁷ Ўша асар. – Б.64.

⁴⁸ Ўша асар. – Б.64.

yaratilgan turi, degan xulosaga kelish mumkin. Xullas, musammatlarning vujudga kelishida muvashshah va zajal kabi arab she’riyatidagi bandli she’r shakllarining ta’siri kuchli bo‘lgan⁴⁹ligi muvashshahning qadimiy janrlardan ekanligini ko‘rsatadi.

Muvashshah G‘arb she’riyatida kraestishiye (chetki satr) yoki akrostix (yun.akros – chekkasi, stichos – misra) deb nomlangan she’riy shaklga o‘xshaydi. Akrostixda ham yuqoridan pastga qarab o‘qilgan she’r misralarining bosh harfidan so‘z yoki jumla hosil qilinadi. Shu tarzda ko‘pincha muallifning yoki she’r bag‘ishlangan shaxsning nomi yashirilgan. Akrostixdan tashqari misralarining oxirgi harflari muayyan so‘zni shakllantiradigan – telestix, shuningdek, so‘z she’rning o‘rtasida keladigan – mesostix borligi ham ma’lum. Bundan tashqari, “labirint” – so‘zlarni diagonal ravishda joylashtiriladigan turi ham mavjud. Ammo ular ancha kam tarqalgan. Akrostixning ixtiro etilishini shoir Epixarmga (taxminan miloddan avvalgi 540 – 450 y.y.) bog‘lashadi... Akrostixdan maxfiy yozishma turlaridan biri sifatida ham foydalanilgan. Senzurani chalg‘itish zarur bo‘lgan paytlarda, masalan, mazmuniga ko‘ra keskin she’rning muallifi yoki she’r bag‘ishlangan shaxsning nomini o‘quvchilarga bildirish uchun qo‘llangan. M.Kuzminning “Valeriy Bryusovga” akrostixi mashhur murojaatnomasi – sonetlardan biri sanaladi⁵⁰:

Валы стремят свой яростный прибой,
А скалы все стоят неколебимо.
Летит орел, пределов жалких мимо,
Едва_ли кто ему прикажет: “Стой! ”
Разящий меч готов на грозный бой,
И зов трубы звучит неутомимо.
Ютаясь в тени, шипит непримиримо
Бессильный хор врагов, презрен tobой.

⁴⁹Юсупова Д. Аруз вазни қоидалари ва мумтоз поэтика асослари.– Т.: 2018. –Б.163.

⁵⁰Мўъжиза китоб. Болалар учун универсал энциклопедия. Уч жилдлик. III жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1998 . –Б.240.

Ретивый конь взрывает прах копытом.

Юродствуй, раб, позоря Букефала!

Следи, казнясь, за подвигом открытым!

О, лет царя! Как яро прозвучала

В годах, веках трубы немолчной славы!

У ног враги – безгласны и безглавы⁵¹.

Keyingi davrlarda rus adabiyotida yaratilgan akrostixlar mazmun va mavzu jihatidan kengaygani kuzatiladi. Ayniqsa, bolalar tafakkuri va dunyoqarashini boyitishga, zehnini kuchaytirishga qaratilgan topishmoq va boshqa shakldagi akrostixlarning ommalashgani, hatto, internet saytlarida maxsus konkurslar tashkil etilgani ahamiyatlidir.

Muvashshahlar ko‘pincha ishqiy mavzuda yaratilgani holda ma’shuqanining ta’rif-u tavsifi, oshiqning zabun holi kabi motivlar yetakchilik qilsa ham, aksar hollarda ayollar ismi emas, erkaklar nomi yashiringan bo‘ladi⁵². Shuning uchun ham “...muwashshah kimning ismiga bog‘langan bo‘lsa, o‘sha g‘azalda ta’rif etilgan obraz ham aynan mazkur kishining o‘zidir deb o‘ylash xatodir, – deb yozadi M.Shayxzoda, – muwashshahdagi ism bu g‘azalning kimga bag‘ishlanganiga dalolat qiladi, xolos. Asarda tasvirlangan yor esa bus-butun boshqa bir kishi bo‘lishi mumkin. Masalan, Furqatning “Maqsudjon” ismiga bag‘ishlangan g‘azalida ... sevgili yor obrazida tasvirlangan kishi “Maqsudjon” emas, balki go‘zal bir ayoldir”⁵³.

Muqimiyning Jamolxon nomi bilan bezalgan muwashshah-g‘azalidan olingan quyidagi satrlar ham buni tasdiqlaydi:

Jumlai Ho‘qand mavzun qadlarini sarvari,

⁵¹ Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: В 2-х т. – М.; Л.: Изд-во Л. Д. Френкель, 1925.

⁵² Қаранг: Нуриддинов Ш. Мулла Кўшоқ Мискин ҳаёти ва унинг адабий мероси. Фил. фан. ном. дисс. – Т., 2011. – Б.71.

⁵³ Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. Фурқат ва Муқимий ҳақида мақолалар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б.92.

Dilrabolar dilbari, gulchehralar sardaftari.
Mahv o‘lub mardum xiromini ko‘rub bozor aro,
Deydilar ba’zi “malak”, ba’zi “bashar”, ba’zi “pari”.
Darhaqiqat, g‘azalda ta’rif-tavsif qilingan, ko‘rganlar “malak”mikan,
“bashar”mikan, yo “pari”mikan, deb mahliyo bo‘lgan dilrabolar dilbari, gulchehralar
sardaftari, albatta, Jamolxon ismli kishi emas, balki butunlay boshqa bir go‘zal. Yoki
Muqimiyning Nizomxon nomiga bag‘ishlangan muvashshah-g‘azalini ko‘zdan
kechirsak:

Necha gulchehra oshiqlig‘da hayroning bo‘lay,
Bulbuli sho‘ridadek mahvi gulistonning bo‘lay.
Zulm ila javr-u sitam aylab tag‘ofil topki,
Kel, niqobingni ochib, ey sho‘x, qurbaning bo‘lay.
El giriftoring agar qosh-u ko‘z-u ruxsoringa,
Men asiri anbarin zulfi parishoning bo‘lay.
Muddao har dilda, lekin menda shulkim orzu,
Bismili tig‘i nigohi tiyri mujgoning bo‘lay.
Xurrami xandon netar, jonoki, kelsang oqshami,
Lutflar aylab debon: “to subh mehmoning bo‘lay”.
Aylag‘il oxir o‘zung insofkim tokayg‘acha,
Ro‘zi shab ummidvori ahdi yolg‘oning bo‘lay.
Nogohon har baytidan bir harfdin olib Muqim,
O‘qi, noming chiqmas ersa nomusulmoning bo‘lay⁵⁴.

Mazkur g‘azal an’anaviy 7 baytdan iborat bo‘lib, har bir baytning toq
misralaridagi birinchi so‘zning bosh harfi (“necha” dan “n”, “zulm”dan “z”, “el”dan
“o”, “muddao”dan “m”, “xurrami”dan “x”, “aylag‘il”dan “o”, “nogohon”dan “n”)

⁵⁴ Пардаев К. Биз билмаган Мукимий. Янги аниқланган ва матни кайта тикланган асарлар. – Т.: Мұхаррир
нашириети, 2019. – Б.19.

terib olinib, bir joyga yig‘ilsa, “n-z-o-m-x-o-n” ismi hosil bo‘ladi. Bu o‘rinda g‘azalning arab yozuvi asosidagi eski o‘zbek yozuvida yaratilganligini hisobga olinsa, “n”dan so‘ng “i” qo‘shiladi va natijada “Nizomxon” ismi kelib chiqadi. Demak, g‘azal “Nizomxon” ismli kishiga bag‘ishlangan. She’rning qahramoni esa, yuqorida ta’kidlaganimizdek, Nizomxon emas, balki an’anaviy yor obrazi.

“Lekin Kamiy muvashshahlari misolida bu qonuniyatga zid holatni ham ko‘rish mumkin”, – deb yozadi adabiyotshunos O.Oltinbek toshkentlik shoir Kamiy ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotida⁵⁵. Kamiy ijodidagi Abdulazizzon nomiga yozilgan muvashshahlardan biri noma shaklida bo‘lib, undagi barcha ta’rif-u tavsiflar Abdulazizzonga tegishli:

Abdulazizzoni saodat maobgo,
Ma’zuri ojizona yetur bandin, ey sabo.
Boshingni ostoniga qo‘y avvalo borub,
Yuz-u ko‘zing surub daru devor-u qasrig‘o...
Yo rab, Kamiy qulingni duosin ijobat et,
Ul sayyidim haqina ba e’zozi Mustafo.

Bu shaxs haqida professor G‘.Karimovning “Muqimiyy” monografiyasida shunday ma’lumot berilgan: “Abdulazizzon – Eskijo‘va tomondan, O‘zgand mahallalik. Abdulazizzon erkin fikrli, ma’rifatparvar va san’at-adabiyotga havaskor kishilardan edi. U shoir, olim va san’atkorlarga moddiy yordamda bo‘lgan. Uning uyi ilg‘or intilishlarga ega bo‘lgan Toshkent shoirlarining adabiy gurung markaziga aylangan. Muqimiyyning u kishi haqida “Xon akam” sarlavhali she’r yozgani ma’lum”⁵⁶. Shoir Furqat esa o‘zining Istanbuldan turib yozgan mashhur “Sabog‘a xitob” she’riy maktubida ... Abdulazizzon nomini o‘zining yaqin do‘stlari qatorida tilga oladi. Adabiyotshunos olim Sh.Yusupov bu kishining to‘la ismi sharifi

⁵⁵Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Т.: Мухаррир, 2018. – Б.87.

⁵⁶Каримов F. Муқимий. Монография. –Т.: Faafur Fулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1970. – Б.106-107.

Abdulazizzon Boboxon o‘g‘li ekanini aytadi va “o‘zi uchrashgan, hamsuhbat bo‘lgan ajoyib zotlar” haqida bir emas, to‘rtta kitob tasnif etgani haqida ma’lumot beradi ... O‘zidan 10-11 yosh katta bo‘lgan bir zamondoshini “saodat maob”, “janobi oliv”, “sayyidim” deb atashi shoirning Abdulazizzon shaxsiga hurmat-u ixlosini anglatadi.

Demak, ma’lum bo‘ladiki, ba’zan muvashshahdagi vasf o‘sha muvashshah kimning nomiga yozilgan bo‘lsa, shu nom egasiga tegishli bo‘lishi ham mumkin ekan”⁵⁷. Xuddi shunday muvashshah turini yuqorida Atoulloh Husayniyning Alisher Navoiyga bag‘ishlab yozgan “Alisher” ismi yashirilgan muvashshahida ham guvohi bo‘lgan edik.

Shuningdek, Shayxzoda adabiyot tarixini va, shu jumladan, Furqatning hayoti va ijodini o‘rganishda muvashshahlar ma’lum bir hujjat sifatida xizmat qilishlari mumkinligini ta’kidlab, muvashshahga oid yana bir o‘ta muhim amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan fikrni ilgari suradi: “Odatda muvashshah faqat tirik do‘sning ismiga bog‘langan. Shuning uchun ham ismiga muvashshah bog‘langan kishilarni (Furqatni shaxsan tanigan, bilgan yoki unga zamondosh bo‘lib, uning haqida aniq ma’lumotga ega bo‘lgan qariyalarning hali hayot bo‘lishi mumkinligini e’tiborga olib) aniqlash va shu orqali shoirning yor-u do‘satlari, muhiti va doirasi haqida konkret material qo‘lga kiritish, shoirning ilmiy biografiyasini yaratish uchun muhimdir”⁵⁸. Furqat muvashshahlari haqida aytilgan bu mulohazalar boshqa ijodkorlar yaratgan muvashshahlarga ham taalluqlidir. Xususan, Muqimiyning “Nozanin ko‘p, o‘zidek olijanobi bormikin” va “Nigori mahvashekim kam bo‘lur mundog‘ pari paykar” misralari bilan boshlanuvchi g‘azallari *Nizomxon* ismiga muvashshah qilingan. Bu shaxs haqida manbalarda quyidagicha ma’lumotlar saqlangan: “Nizomxon - Mulla Nizomiddin Sayfiddin xo‘ja o‘g‘li. U 1868-yillar atrofida Namanganga yaqin “Shamsiko‘l” degan qishloqda tug‘ilgan. Nizomiddin Namangandan uylangan va shu

⁵⁷ Олтинбек О. Ўша асар. – Б.87-88.

⁵⁸ Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б.93.

yerda turg‘un bo‘lib qolgan, 1935-yillar atrofida shu yerda vafot etgan. Nizomiddin o‘z zamonasining mashhur san’atkorlaridan biri bo‘lib, “Nizomxon” nomi bilan shuhrat qozongan. Nizomxon shoirlit havasida she’rlar yozgan bo‘lsa-da, u ko‘prok muzika san’atida muvaffaqiyat qozongan. U atoqli mashshoq bo‘lishidan tashqari, bastakor sifatida Muqimiy she’rlariga muzikalar yozgan. Nizomxon Muqimiyning do‘sti namanganlik shoirlar Nodim bilan yaqin aloqada bo‘lgan. U Nodim orqali Muqimiy bilan tanishgan”⁵⁹. Nizomxonning Muqimiy bilan yaqin aloqasi haqida Po‘lotjon domulla Qayyumovning “Tazkirai Qayyumi” asarida ham o‘qiymiz: “Madrasai Muhammad Alixonda mudarris Mulla Xol domulla degan kishining Baliqchi nomli qishloqligini shogirdi bo‘lub domullaga hamqishloq bo‘lganidan, domullaning xizmatiga turub o‘qug‘an. Nomi Nizomiddin bo‘lsa-da, aqli, daroyat, husn-u axloq, sog‘lomligi ila birga bu yigit xushxon, adabiy sohada xam nom chiqargan shoirlar do‘sti, maqomlardan xabardor yigitcha bo‘lganidan madrasada Nizomxon deb atalgandur. Muqimiy Buxorodan kelgach, Nizomxon Muqimiy bilan do‘st aloqasi bo‘lub Muqimiyning ko‘p she’rlarini Nizomxon kuyga cholib ashula qilib yurgan. O‘rtog‘imiz Mulla Husaynxon maxdumning aytuvlaricha, bu boybachcha bo‘lganidan iqtisodiy tomondan qiynalmagan. Oxirda Madrasa Hazratga ko‘chib borgan. Baliqchiga ketgandan so‘ngra Muqimiyyidan uzoqlashsa ham do‘st aloqasi bo‘lgan. Muqimiyning ko‘p xat va muxammaslari shul Nizomxonda bo‘lgan”⁶⁰.

Odatda, she’rning muvashshah ekanligiga muayyan ishoralar bo‘ladi. Masalan, Muqimiyning *Jamolxon* nomi yashirilgan g‘azalining muvashshah ekanligini g‘azal maqta’sidagi ishoradan anglash qiyin emas:

“Nogohon olsang Muqimiy, avvali har baytidin,
Harflar ravshan bo‘lur, albatta, ismin gavhari” .

⁵⁹ Каримов Ф. Ўша асар. – Б.67.

⁶⁰ Кайюмов П.Д. Тазкираи Кайюмий I дафтар. – Т.: ЎзРФА Кўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими, 1998. – Б.218.

Yoki *Abdullohxon* ismi muzayyan qilingan g‘azalning muvashshah ekanligiga shoir:

“Nazmimi (mag‘zig‘a vasfini), Muqimiy (toj etib,
Naylayin har dam o‘qib, nomingni takror etmayin”⁶¹, –

misralari orqali ishora qiladi. Shuningdek, ko‘pincha g‘azal maqta’sida *muvashshah* so‘zini aynan keltirish holatlari ham kuzatiladi. Jumladan, *Tojixon* nomiga bitilgan muvashshah-g‘azal:

“Nomig‘a aylarmu muvashshah, muhabbatdin Muqim,
Bo‘lmas odamg‘a agarchandi parilar oshno”⁶², –

misralari bilan yakunlanadi.

Shuningdek, Sidqiy Xondayliqiy va Furqatning shogirdi Amoniy Araboniy muvashshahlarining ayrimlari “*Muvashshah*” sarlavhasi ostida berilgan⁶³. Odatda g‘azallarga sarlavha qo‘yilmagan, lekin Sidqiy Xondayliqiyning 1998-yilda nashr etilgan “Tanlangan asarlar”idagi “*Sobirxon*” ismi muvashshah qilingan g‘azaliga berilgan izohda “She’r o‘z nomi bilan berildi va tushib qolgan maqta’dan oldingi bayt tiklandi”⁶⁴ deyilganidan, demak she’r aynan “*muvashshah*” deb nomlanganini bilish mumkin. Lekin ochiq ishoralar uchramaydigan muvashshahlar ham talaygina. Buni faqat she’rlarni sinchiklab o‘qib-o‘rganibgina aniqlash mumkin.

Mumtoz she’riyatimizda muvashshahlar, asosan, erkaklar nomiga bitilgani holda ayollarning ham ismlari muvashshah qilingani kuzatiladi. Xususan, Muqimiyning “Adolxonim”, Haziniyning “To‘faxon”, “Ashuroyxon”, “Oyshaxon”, “To‘tixon”, “To‘ti”, Hamzaning “Dilbarxon”, Feruzning “Fanojon”, Sadriddin Ayniyning “Ninaxon” kabi ayollar ismi bilan ziynatlangan muvashshahlarini eslash

⁶¹ Муқимий. Икки томлик асарлар тўплами. I том. Лирика. – Т.: Бадиий адабиёт, 1960. – Б.156.

⁶² Пардаев Қ. Биз билмаган Муқимий. Янги аниқланган ва матни қайта тикланган асарлар. – Т.: Мұхаррир нашриети, 2019. – Б.80.

⁶³ Қаранг: Сидқий Хондайлиқий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1984.–Б.304; Амоний Арабоний. Исмидур обиравон. – Т.: Фан, 2003. –Б.126.

⁶⁴ Сидқий Хондайлиқий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1984. –Б.290.

kifoya. Shuningdek, shoiralar ijodida ham muvashshahlarning uchrashi va ularning ayrimlari erkaklar ismiga yozilganini shoira Uvaysiy ijodida kuzatgan edik⁶⁵. Shoira Muazzamxon ijodida ham o‘g‘li Muzaffarxon nomiga bitilgan⁶⁶ muvashshahning uchrashi bu she’riy shaklga ayol shoiralar ham befarq bo‘lmaganliklaridan dalolat beradi.

Xullas, musammatlarning vujudga kelishida muvashshah va zagal kabi arab she’riyatidagi bandli she’r shakllarining ta’siri kuchli bo‘lganligi⁶⁷ muvashshahning qadimiy janrlardan ekanligini ko‘rsatadi.

1.2. O‘zbek adabiyotida muvashshahchilik an’anasi

Ma’lumki, XV asr Hirot adabiy muhitida katta-kichik qasidalarni muvashshah shaklida yaratish an’anasi mavjud edi. Bu davrda muvashshahning misralar ichida qizil siyoh bilan ajratib yozilgan so‘zlar jamlanganda bir yoki bir necha bayt she’r paydo bo‘ladigan murakkab turini yaratish urf bo‘lgan⁶⁸. Mavlono Kotibiy, Mavlono Ali Sheroyi, Xoja Salmon Savojiy kabi Hirot adabiy muhitining yetakchi shoirlari yaratgan qasidalar ham muvashshah shaklida yozilgani manbalardan ma’lum. Ayniqsa, Ahliy Sheroyiarning “Kulliyoti Ahliy Sheroyi” muvashshah-qasidai masnu’si va Xoja Salmon Savojiyning “Qasidai Masnu” nomli o‘ta murakkab, bir necha bahr, turli she’riy san’atlar qo‘llanilgan muvashshah tariqida yozilgan asarlari shuhrat qozongan.

O‘zbek adabiyoti tarixida muvashshah kabi murakkab va nozik she’rlarni yaratish an’anasi mavjud bo‘lgan. Hasanxoja Nisoriy (XVI asr) “Muzakkiri ahbob” tazkirasida mavlono Shavqiyning forsiyda bitilgan bitta muvashshah mustazodini keltirib, tahlil qiladi: “bunday qiyin, san’atkorona aytilgan she’rlar kam yoziladi va

⁶⁵ Увайсий. Кўнгил гулзори. –Т.:Faafur Fulom nomidagi Adabiyet va san’yat, 1983.

⁶⁶ Каранг: Қодирова М. Шоира Муаззамхон. –Т.: Фан. –Б. 65-66.

⁶⁷ Каранг: Йосупова Д. Аруз вазни қоидалари ва мумтоз поэтика асослари. Ўқув кўлланма. – Т.: 2018.

⁶⁸ Каранг: Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (форсчадан Алибек Рустамов таржимаси). – Т.: Faafur Fulom nomidagi Adabiyet va san’yat нашриёти, 1981.– Б. 86.

yuksak baholanadi”, – deydi va ijodkorlarni shunday she’rlar yarata olsagina haqiqiy shoir, deb hisoblaydi⁶⁹. Mazkur muvashshahning har bir baytidan ta’miya yo‘li bilan bir ism chiqadi. Birinchi misraning muvashshahidan “dilbari jonam” va mustazod misra’ boshidan “Bobo Ahmad” chiqadi. Oxirgi misra’ muvashshahidan “sarvi ravonam” va mustazodning boshidan “Bobo Ahmad” hosil bo‘ladi. Bunday qiyin, san’atkorona she’rlar kam yoziladi va yuksak baholanadi. Tazkira hoshiyasida ushbu muvashshah g‘azal misralaridan chiqqan so‘zlar va ularning chiqish yo‘llari ham berilgan: 1. Misradan: Bobo Ahmad. 2. Bobo Ahmad. 3. Fatxullo. 5. Abdulali. 7. Xoja Muhammad. 9. Mir Muhammad. 11. Muhammad. 13. Ali. 15. Shavqiy so‘zlarini chiqadi⁷⁰.

Sharq poetikasida *hurufi hijo* – bo‘g‘in harflar san’ati deb nomlanadigan she’riy san’atni qo‘llash bilan alifboning muvashshah qilinganini Boborahim Mashrab va Mahjur (Nodir-Uzlat) ijodlarida kuzatish mumkin. Bu san’atga ko‘ra alifbodagi har bir harf misra boshida bir hijo sifatida ishlataladi. Keyin shu harf bilan boshlanuvchi so‘z keladi. Masalan, Mashrabning bir g‘azalida 29 ta harf misralar boshida birinchi hijo (bo‘g‘in) bo‘lib kelgan⁷¹:

Ey – Alifdek qomatingdin ibtido qildim bukun,

Be – Baloi dog‘i darding dilga jo qildim bukun.

Te – Tilovat qilg‘ay erdim oyati ruxsoringni,

Se – Savobi xatmi Qur’on intiho qildim bukun.

Jim – Jamolingni ko‘ray deb keldim, ey shohi jahon!

He – Hayotim boricha man iltijo qildim bukun.

⁶⁹ Қаранг: Бекчанов И. Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккири аҳбоб” тазкираси ва XVI аср ўзбек адабиёти. Дисс.фил.фан.ном.. дисс – Т.: 1993.– Б. 81.

⁷⁰ Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. (Форс тилидан Исломил Бекжон таржимаси). – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.80.

⁷¹ Қаранг.Исхоков Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014, 295-296-бетлар.

Xe – Xaloyiq ichra xush xulqu nekulik sandadur,
Dol – Dilni olguchiga oshno qildim bukun.

Zol – Zoil bo‘lmasun deb har zamon mehring sening,
Pe – Raboting ichra ta’miri vafo qildim bukun.

3e – Zulfung shomidin yig‘lab yurub shomu sahar,
Sin – Selobi sirishkimni raho qildim bukun.

Shin – Shakarlig‘ lablaringdin mehribonlig‘ ko‘rmadim,
Sod – Sabrim qolmadi, ohu navo qildim bukun.

Zod – Zoe’lig‘ bilan umrim o‘todur oqibat,
To – Tole’sizlig‘imdin ko‘p xato qildim bukun.

Zo – Zolim ko‘zlariningi g‘amzasi qildi xarob,
Ayn – Aziz jondin kechib, jonim fido qildim bukun.

G‘ayn – G‘ariblarga tarahhum qilg‘il, ey sulton! husn!
Fe – Farog‘at birla arzimni ado qildim bukun.

Qof – Qurbat vaslidin bo‘ldi madadkorim Xudo
Gof – Gulzorida ayni muddao qildim bukun.

Lom – Labing – kavsar, tishing – gavhar, xati la’ling o‘qub,
Mim – Mehrobing qoshig‘a iqtido qildim bukun.

Nun – Na bo‘lg‘ay birgina ko‘rsam jamoling, ey pari!

Vov – Va’da, dilbarim, ko‘ksimga jo qildim bukun.

He – Hazil ermas kishi dog‘ini pinhon aylasa,

Lom-alif – Lola sifat choki qabo qildim bukun.

Yo – Yorim – dilbarimg‘a dudi ohim sardini,

Hamza - sokin – aylabon so‘i samo qildim bukun.

Pardayi ismatda saqla Mashrabi bechorani,

Dilrabo, nomahramimni oshno qildim bukun.

Mahjur (Nodir-Uzlat)ning 29 banddan (174 misra) iborat musaddasida ham shu san’at qo‘llanib, alifbo muvashshah qilingan. Har bir bandning bиринчи misrasi bitta harf bilan boshlanadi.

1. Ey – alifdek qomating sarvi chaman, yor-yor..

2. Be – buti shirinliqo jonga balo, yor-yor...

3. Te – tanim etti xarob dard ila g‘am, yor-yor...⁷²

Bundan ma’lum bo‘ladiki, nafaqat *tavshih* san’ati, balki *hurufi hijo* san’atini qo‘llab ham muvashshah yaratish mumkin ekan.

Ma’lumki, XVIII–XIX asrlarda Qo‘qon, Xorazm va Buxoro adabiy muhitlari taraqqiy etdi. Ijodkorlar turli yo‘nalishlarda, rang-barang janrlarda yetuk asarlar yaratib, adabiyot tarixidan munosib o‘rin egalladilar. Bu davrni, shubhasiz, o‘zbek adabiyotida muvashshahchilikning an’anaga aylangan davri, desak adashmaymiz.

⁷² Исхоков Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: О‘zbekiston, 2014. –Б.296.

Bunda Uvaysiy, Munis, Ogahiy kabi shoirlarning xizmatlari katta bo‘ldi. Ayniqsa, XIX asrning oxiri – XX asr boshlariga kelib muvashshahchilik an’anasi keng yoyilib, “avj olib ketdi”⁷³. Bu davrda muvashshahlar, asosan, g‘azal janrida, qisman musammatlarda yaratildi.

Muvashshah-g‘azallarda kishi ismining ikki xil usul bilan hosil bo‘lishi ma’lum: 1) g‘azal baytlaridagi toq misralarning birinchi harflari asosida; 2) g‘azaldagi qofiyadosh misralarning birinchi harflari orqali. Mazkur davr muvashshahchiligida, asosan, birinchi turdagи shakl keng tarqalgan bo‘lib, muvashshahlar ham ayni shu shakl asosida qurilgan. Biroq shoira Uvaysiy ijodida ayni shakllardan tashqari yana boshqa usullar bilan ham hosil qilingan muvashshahlarni uchratamiz. Buni adabiyotshunos R.Orzibekov Nodirabeginning kanizak va yosh qizlarga balog‘at(she’r ilmi), advor (musiqa) ilmlarini o‘rgatishni Uvaysiyga topshirganligi bilan bog‘lab, Uvaysiy bu imkoniyatlardan unumli foydalanib, navnihol yoshlarning bilimi va topqirliklarini chuqurlashtirish, so‘zga chechanligini oshirish maqsadida muammo baytlar, tajnisli qit’alar, fardlar, chistonlar, muvashshahlar yozib turganini va o‘zi yozgan shunday qiziqarli she’rlari sirlarini yoshlarga o‘rgatganini ta’kidlaydi va shunday yozadi: “Uvaysiuning sirli she’r janrlariga alohida mayl va e’tibor bilan qarashining sababi faqat an’ana bilangina emas, balki shoiraning o‘z ijodini ma’rifiy-ta’limiy yo‘nalish bilan bog‘lashga harakat qilganligida hamdir. Buning dalillaridan yana biri shundaki, Uvaysiuning sirli-topishmoqsimon she’rlarida shaklbozlikka berilish alomatlari sezilmaydi, balki ularning ta’limiy jihatlariga ahamiyat beriladi. Uvaysiy qalamiga mansub “sirli” she’rlar o‘ttizdan oshadi. Muvashshahlarining qariyb hammasi g‘azal shaklidadir”⁷⁴.

⁷³Каранг: Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. –Б.91-92.

⁷⁴ Каранг:Орзикевов. Р. Ўзбек адабиёти тарихи. XVII-XIX (I ярми) асрлар. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси, 2006. – Б.206.

Shoira Devoni hamda “Mazmun ma’dani”⁷⁵ she’rlar to‘plamidan joy olgan muvashshah-g‘azallaridan Sohib, Momo, Farsoxon, (Maxzum(a)(i)jon), Qunduz kabi o‘nlab nomlarni o‘qiyimiz. Ahamiyatli jihat shundaki, shoira muvashshahlari orasida erkaklar nomiga bitilganlari ham mavjud. Maxzumjon, Abdusamad, Mirzo Rahimxon, Hazratxon singari ismlar bilan ziynatlangan muvashshahlari shular jumlasidandir.

Shoiraning Sohib ismi bilan ziynatlangan quyidagi g‘azali ijtimoiy ma’rifiy-mavzudagi muvashshahlardan hisoblanib, qofiyali misralarning bosh harflaridan hosil qilingan:

Sen, ey xalq, qahqaha birla kulganing menga kulfat

Yorab, ko‘rsang ichimni, tab’i mavzunimda ming illat.

Chiqar bir dudi ohim subh nipaydo bo‘lur ul dam

Ham ul ko‘z yoshima g‘arq o‘lmag‘ingga bormudur ruxsat.

Ayo, ey olimon, sen vorisi faxri jahondirsen

Yibordim muhtamil so‘z bulkun ustodingni qil hurmat.

Tilaydurmen sevingdin birsi jomid, birsidir muztar

Bo‘lib har qofiya misra boshig‘a harf chun davlat.

Uvaysiy berkitibdur matlabin ismin hurufini

Topib bu ruq’ani har kim yuborsa angadur rahmat.

Yana bir g‘azalning muvashshah ekanligi maqta’dagi sirli ishoradan anglashiladi:

---

⁷⁵ Қаранг. Увайсий. Мазмун маъдани. Шеърлар. – Т.:Akademnashr, 2010. – 224 б.

Uvaysiy “sin”li misra’ boshig‘a bir harf toj etti,
Murod uldur: chiqar bir ism, o‘qur bo‘lsang baimlosan.

Shuningdek, shoiraning har biri tarjebaytli, biroq beshliklar tarzida tuzilgan, tarjiband va tarkibbandlariga ham, muxammaslarga ham o‘xshab ketuvchi she’rlari bor. Uning ilohiy mazmunga ega bir mustaqil muxammasi muvashshahlik xususiyatiga ham ega. Olti banddan iborat bu muxammasning 2-,3-,4-bandlaridagi hurufi hijo harflar jamlansa, “Vaysiy” ismi kelib chiqadi. Bu o‘rinda ham *hurufi hijo* san’ati qo‘llangan:

Mavzun qadiga qilib tahammul,
Ash’or ipini oldim, ey gul,
Ko‘rding yuzida zulfi sunbul,
Tab’ingga i damda tushdi g‘ul-g‘ul,
Tushsa nechalar erur sanga qul.

Ko‘ngulki xayola hatf solding,
Vos’e dilining **yovin** olding,
Go yoki bu so‘z bila quvonding,
Davrimda bu tab’inga quvonding,
Yo‘qdur bu jahonda sancha bulbul.

Tab’inga bali dedim mani zor,
Yodingdagi **yoni** ko‘rdung, ey yor,
Qilmoqqa hurufi ismi nochor,
Qilding ani sokina xaridor,
Xatm o‘ldi sanga ban taammul.

Hayrat chamani ichra qolding,

Yozmish boshidag‘i **yoni** olding,
Payvand qilurg‘a yaxshi bilding,
Semob **siniq‘a** vasl qilding,
Bildim yarashur sanga tahammul.

Muxlis degonida bir kalemi,
Chiqdi onidin Uvaysiy nomi,
Bo‘ldi so‘zimi ban tamomi,
Yo bo‘ldimi mehnatim xomi,
Ko‘nglung hama ma’dani taaqqu⁷⁶.

Uvaysiyning quyidagi muvashshahi alohida xususiyatga ega bo‘lib, undagi birinchi misradan birinchi harf, ikkinchi misradan ikkinchi..., yettinchi misradan yettinchi harflarni olib jamlansa, “Hazratxon” nomi kelib chiqadi:

Hokimi husn ayladi zulm ila bizni bevatan,
Xizr la’lin shavqi tashlabdur yana chohi zaqan.
Sabr tog‘ig‘a chiqar ishq ofatidin qochqon el,
Mehnati hijron ila oxir bo‘lur gulgun kafan.
Yor ruxsat qildi xat irshodi zohir aylabon,
Qayda **borg‘ay** bu ko‘ngul zulfin xayolidin rasan
Hajrdin ko‘z yo‘li birlan bag‘rim oqqay, ey rafiq,
Shomdin to subhg‘a hamroh erur bil pirahan⁷⁷.

Albatta, muvashshahning bunday murakkab turini mohirona yaratgani shoiraning badiiy mahorati yuksak ekanligidan dalolat beradi.

---

⁷⁶Орзибеков. Р. Ўзбек адабиёти тарихи. XVII-XIX (I ярми) асрлар. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси, 2006. –Б.205.

⁷⁷Хожиахмедов А.Мумтоз бадиият лугати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. –Б.42-43.

Xorazm adabiy muhiti vakili ulug‘ shoir Shermuhammad Munis Xorazmiy ham muvashshahchilikda barakali ijod qilgan. Uning muvashshahlari, asosan, g‘azal janrida bo‘lib, ulardan Rahmatjon, Obidjon, Ortijon, Muhammadniyozjon, Abdusattorjon, Bobojon, Qilichjon, Norsajon, Abdurahimjon, Saidg‘ozijon, Oyshajon, Boltaniyozjon, Iskandarjon, Pahlavonjon, Abdullohjon, Abdurahmonjon, Qutlug‘murodjon, Allohberganjon, Rahmatullohjon, Boqijon kabi o‘nlab nomlarni o‘qiymiz. Quyidagi go‘zal g‘azal ham muvashshah bo‘lib, Ortijon ismiga bitilgan:

Qilib ko‘nglumni qilding zulm tig‘i birla yuz pora,
Bu ishdin bo‘ldi ma’lumimki, yo‘q sendek sitamkora.

Ravon bo‘lsa qading gar arzi ra’nolik bila har yon,
Sihi qadlarg‘a sajdang aylamoqdin o‘zga yo‘q chora.

Tamosho ahli ollida agar ochsang uzoringni,
Qani toqat kishiga qilg‘ali husningga nazzora.

Qilib qatl elni g‘amzang qon ichardin qolmadi hargiz,
Kishi ko‘rganmu erkan qotili bu nav’ xunxora?

Jamoling ziynatidur garchi kundek yuz uza xолинг,
Vale uldur sabab el ro‘zgori bo‘lg‘ali qora.

Erursen chunki ortuq jon karam aylarda oshiqg‘a,
Xijolatdin pari bo‘ldi nihonlig‘ sori ovora.

Na yanglig‘ bo‘lmasun devona Munis dashti ishq ichra,
Ki sendursen parivash tifl otarsen boshig‘a xora.

Shuningdek, shoirning Navoiy g‘azaliga yozgan muxammasi ham Sharifjon nomiga muvashshah qilingan. Shoir ijodida bir nomga bir necha muvashshah yozilganini ham kuzatish mumkin. Jumladan, Muhammadniyojon nomiga 2 ta, Qilichjon nomiga 2 ta, Abdullohjon nomiga 3 ta, Abdurahimjon nomiga 2 ta, Abdusattorjon nomiga 2 ta, Rahmatjon – Rahmatillajon nomiga 2 ta, Pahlavonjon nomiga 2 ta muvashshah yozilgan. Shunday qilib, shoir muvashshahlari soni o‘ttizdan oshadi.

Xorazm adabiy muhitining yana bir zabardast vakili, shoir sifatida Navoiy an’analarini munosib davom ettirib, adabiyotimiz tarixida o‘chmas iz qoldirgan serqirra ijodkor Muhammadrizo Ogahiy ijodida ham muvashshahlar alohida o‘rin olgan. Jumladan, uning Muhammadjon, Qadamjon, Muhammadmurodjon, Karimjon kabi ismlarga yozgan muvashshahlari ma’lum. Ogahiy qalamiga mansub quyidagi muvashshah-g‘azaldan Karimjon nomini o‘qiymiz:

Kamol avji uza farrux yuzing mehri saodatdur,
Latofat bog‘ida zebo qading sarvi nazokatdir.

Ravonbaxshu dil osodur zuloli lablaring andoq
Ki, ondin obi hayvon g‘arqi amvobi xijolatdir.

Yomon ko‘z ofatidin hak amon tutsun jamolingkim,
Quyosh ishqida oning zarradek besabru toqatdir.

Mani yozg‘urmag‘il ko‘yungda tun-kun beqaror o‘lsam –
Ki, ishqing o‘tidin jonim aro muhriq haroratdir.

Jafo toshing urib sindurma jonim javharin, ey sho‘x,
Bu gavhardur saning mulking vale manda amonatdir.

Umid aylab visoling sharbatin jon asromishdurman.

Yo‘q ersa zahri hajringdin manga har dam halokatdur.

Na bo‘lg‘ay Ogahiy holig‘a boqsang ko‘z uchi birla –

Ki, ul bechoraning ummidi sandin bu inoyatdurdur.

O‘zbek adabiyotida muvashshahchilik an’anasi, ayniqsa, XIX asrning ikkinchi yarmida shu darajada ommalashdiki, hatto, shoirlik va nazmchilik hunari muvashshahchilikdagi mahorat bilan o‘lchanadigan bo‘lib qoldi⁷⁸. Bu davrda Muqimiy, Haziniy, Furqat, Muhyi, Feruz, Kamiy, Miskin, Xislat, Muhsiniy, Zavqiy, Zoriy, Qoriy, Yoriy, Rojiy kabi ulug‘ shoirlar muvashshahchilikda shuhrat qozonishib, yetuk asarlar yaratdilar. Ularning ko‘pchiligi qo‘shiqqa aylanib, xalqimiz ma’naviy merosidan munosib o‘rin egalladilar.

Muvashshahchilikning XX asr o‘ninchи yillariga kelib bahs-munozaralarga sabab bo‘lgani ma’lum. Bunga “Al-Isloh” jurnalida, keyin esa boshqa vaqtli nashrlardagi munozaralar dalildir. Mazkur munozaralar adabiyotshunos Q.Pardayevning “Al-Isloh” va XX asr boshlari o‘zbek adabiyoti” monografiyasida bat afsil yoritilgan. Munozara dastlab “Al-Isloh” jurnalining 1916-yilgi 11-sonida “O‘ratepali Mulla Bahriiddin tarafindin savollar” tashlanishi bilan boshlanadi⁷⁹. Unda jamiyatda ro‘y berayotgan katta ijtimoiy hodisalar zamon shoirlarining ishqiy va hajviy she’rlariga bog‘liq talqin etiladi. Muallif matbuot nashrlarida chop etilayotgan an’anaviy adabiyotga xos oshiqona she’rlarni tanqid qiladi. Mulla Bahriiddin ushbu masalani butun Turkiston ulamolari e’tiboriga havola qiladi: “Ushbu zamonamizda buyuk-buyuk shoirlarimiz o‘rtalarina kamoli tafakkur va mulohaza ilan ranjlar tortib bir kimsani ma’sum go‘zal o‘g‘li ismina “muvashshah” ismli she’r yozibdur...

⁷⁸ Қаранг: Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. –Б.91-92.

⁷⁹ Пардаев К. “Ал-Ислоҳ” ва XX аср бошлари ўзбек адабиёти. – Т.: Маҳалла ва оила, 2021–Б.43.

shoirlarimizi ushbu ishlari shariati izomi nabaviy va mazhabi muhazzibi bayzoyi hanafiyg‘a nechukdur (joizmu yo joiz emasmu?). Joiz o‘lgan taqdirda mazkur ma’sum bola ushbu alfozlarni eshitib ... axloqi buzilib, ba’zi noshoista ishlarga mayl etishi shoyon emasmu? (Al-Isloh, 1916, 11-son)⁸⁰ Shundan keyin bu masala millat ziylilari, ulamolar o‘rtasida keng muhokama qilina boshlaydi. Toshkentlik Maqsudxo‘ja mufti mazkur masala yuzasidan qizg‘in bahsga kirishib, “Al-Isloh”ning bir necha sonlarida maqolalar chop ettirib, ... zamon shoirlarining ishqiy mavzudagi muvashshahlarini nazarda tutib, bu kabi she’rlarni axloqsizlik va tubanlik manbai sifatida talqin etadi... Maqsudxo‘ja mufti butun xalqqa ishqiy va hajviy she’rlar yozish ham, unday she’rlarni o‘qish ham gunoh degan fatvo beradi. Ana shunday davom etgan qizg‘in bahsga shoir Zavqiy ham qo‘shiladi. U Maqsudxo‘ja muftiga javoban keskin fikr bildirib, “Ishtiboh” nomli maqolasi bilan chiqadi. Zavqiy Maqsudxo‘ja mufti va Mulla Bahriddinning ishqiy she’rlar haqidagi mulohaza-muhokamalarining noto‘g‘ri, fatvosining asossiz ekanligini aytib, munozaraga kirishadi. U muftiga oyat va hadislar asosida javob beradi. Ishqiy she’rlar bilan axloqsizlik o‘rtasida farq borligini tushuntirmoqchi bo‘ladi. U “musulmon kishining qilmishini tekshirmsandan turib, gunohkorlikda ayplash joiz emasdur” mazmunidagi hadisi sharifni keltirib, muftining fatvosini inkor etadi... Zavqiyning bu maqolasi ulamolarning jiddiy e’tiroziga sabab bo‘ladi⁸¹. O‘z chiqishlarida zamon shoirlari ijodini himoya qilgan Zavqiyga matbuot sahifalaridan joy bermay qo‘yganlaridan so‘ng esa bevosita xalq ommasiga, adabiyotning haqiqiy muxlisi ekanligini ko‘rsatishga kirishadi. “Afandilar” she’ri ana shunday voqelik hosilasidir... Munozara va bahslar “Al-Isloh” jurnalining bir necha sonlarida, shuningdek, “Oyna”, “Sadoyi Farg‘ona”, “Sadoyi Turkiston” kabi nashrlarda ham davom etadi. Jumladan, Mirmuhsin Shermuhamedovning “Turkiston viloyatining gazeti”da chop etilgan

⁸⁰ Ўша асар. –Б.43.

⁸¹ Ўша асар.–Б.44.

“Shoir janoblariga iltimos” nomli maqolasida qayd etilishicha, ishqiy mavzudagi muvashshahlar jamiyatga hech qanday foyda keltirmaydi, aksincha, zarari bor⁸². Shoir yoshlarning odob-axloqqa oid kitoblar o‘rniga axloqni buzg‘uvchi oshiqona muvashshahlarni o‘qiyotganidan iztirobga tushadi. Hoji Muin ham avvalroq “Oyna”dagi “Javonbozlik sabablari” maqolasida o‘z davri adabiy jarayoni to‘g‘risida fikr yuritib, adabiyot noto‘g‘ri yo‘ldan borib, xalqqa kutilgan ta’sirni emas, aks ta’sir ko‘rsatayotganidan shikoyat qilgan edi: “Shoirlarning eng yaxshi g‘azallari besoqol javonlarni maqtab, ismlarini muvashshah, ya’ni misra va bayt boshiga solgani va shunday g‘azallarni ba’zi javonlarga pulga sotgani to‘g‘ri emas”⁸³. Uningcha ham Turkistondagi ziddiyatlar, ma’naviy tanazzul ma’rifatsizlik, axloq buzuvchi she’rlar ta’sirida yuzaga kelayotir. Ayni fikrni Abdulla Avloniy quyidagicha bayon qiladi: “Shoirlarimiz milliy she’r va adabiyot yozishni o‘rnig‘a muvashshahmi yoki “qoshingdan, ko‘zingdan”, – deb, javonlarni maqtab fasod axloqg‘a sabab bo‘ladurg‘on she’rlar yozishni yaxshi ko‘rurlar”⁸⁴.

Ziyolilar o‘rtasida ishqiy mavzudagi she’rlarga, ayniqsa, muvashshahlarga nisbatan qattiq norozilik oqibatida yuzaga kelgan bunday munozaralar ulug‘ shoirlarni qattiq iztirobga solgani, shubhasiz. Shu bois adabiyotshunos A.Qayumov Furqat lirikasi tadqiqiga bag‘ishlangan “She’riyat jilolari” qo‘llanmasida kuyunchaklik bilan shunday yozadi: “Agar ba’zi muvashshah yozgan nazmbozlar bu she’riy shakldan g‘ayri adabiy, g‘ayri axloqiy maqsadlarda istifoda etgan bo‘lsalar, unday she’rlar adabiyot va ilm doirasidan tashqaridadirlar. Bunday hollarning Furqatdek ulug‘ mutafakkir shoirga hech qanday aloqasi yo‘q! Zotan, Furqatning ibratomuz misralarini hamisha xotirda saqlamoq darkor:

Ta’na aylar bilmayin bir necha bad andeshalar,

⁸² Қаранг: Жалолов А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланиш жараёни. Филол.фан.док... – Т.: 1993. –Б.45.

⁸³ Қаранг: Пардаев Қ. “Ал-Ислоҳ” ва XX аср бошлари ўзбек адабиёти. – Т.: Маҳалла ва оила, 2021–Б.52; // Ойна, 1914 йил, 22-сон. – Б.637.

⁸⁴ Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2006. –Б.227-228.

Ishq yo‘lida, bihamdullohki, Furqat pokmen⁸⁵”.

Furqat ijodi misolida aytilgan bu fikrlarni Haziniy, Muqimiy, Muhyi, Zavqiy kabi barcha ulug‘ shoirlar ijodiga nisbatan ham aytish mumkin.

“Al-Isloh” jurnalidan boshlangan mazkur bahslar bejizga katta munozaraga aylanmagan edi. 1914-yilning 20-mayida “Sadoi Turkiston” gazetasida Avloniyning “Gapurmanglar” she’ri chop etilgan. Muallif fikricha, millat tanazzuldan iztirob chekayotgan, mustamlaka girdobida qolib, erk-u ozodlikdan mahrum bo‘lgan bir zamonda ishqiy mavzularda she’r yozish munosib emas edi:

Sizga arzim budur, ey shoiron, ishqiya nazm etmang,

Qalam qosh, zulfi sunbul, sarvi qomatdan gapurmanglar.

Keling, emdi yozaylik, so‘zlashaylik kamchiliklardan.

Bu kabi she’larga yaqin-yaqingacha sho‘ro mafkurasi tazyiqi bilan bir tomonlama baho berib kelindi. Ulardan sinfiy kurash alomatlari izlandi. Shu ma’noda, adabiyotshunos olimlarning “Abdulla Avloniy “Qalamqosh zulfi sunbul, sarvi qomatdan gapurmanglar”, – deb o‘shqirishiga qaramay zamon shuarosining lirik qahramoni jononaga dil beradi, uning husni, axloqini maqtaydi”, singari qarashlarini o‘sha davr taqozosi o‘laroq yozilgan, deb hisoblash mumkin. Avloniy nima uchun “Ishqiya nazm etmang”, ya’ni ishqiy she’rlar yozmang demoqda? Bu bilan u dunyoviy muhabbatga qarshi chiqmoqdam? Tabiiyki, bunday emas. U Turkiston shoirlarini hadeb ishqiy she’rlar yozavermasdan o‘lkada hal qilinishi lozim bo‘lgan kamchiliklar, muammolar haqida yozishga da’vat etadi. Ma’rifatparvar shoirning “Yozaylik, so‘zlashaylik kamchiliklardan”, deya ta’kidlashi sababi shunda edi⁸⁶.

Mazkur munozaralar bois ishqiy mavzudagi she’rlarga, ayniqsa, muvashshahlarga nisbatan nosamimiyl munosabat paydo bo‘ldiki, buning ta’siri

⁸⁵ Каюмов А. Шеърият жилолари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. –Б.45.

⁸⁶ Пардаев К. “Ал-Ислоҳ” ва XX аср бошлари ўзбек адабиёти. – Т.: Махалла ва оила, 2021. –Б.50-51.

o‘laroq adabiy jarayonda bunday she’rlar biroz e’tibordan chetda bo‘ldi. A.Avloniy, Siddiqiy-Ajziy, Tavallo kabi qator jadid shoirlari asosan, ijtimoiy mavzuda she’rlar yaratdilar.

Xullas, XX asr birinchi choragiga kelib muvashshahchilikning pasayishini o‘zbek she’riyatidagi shakliy va mazmuniy yangilanishlar, shuningdek, adabiyotga oid munozaralar, shuning barobarida jadid adabiyotining maydonga chiqishi bilan bog‘lash mumkin.

Shunday bo‘lsa-da, muvashshah yaratish an’anasi to‘xtab qolmadi, keyingi avlod shoirlari ijodida davom etdi. Maqsud Shayxzoda, Uyg‘un, Chustiy, Yolqin, Yong‘in Mirzo, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi va boshqa shoirlar yaratgan muvashshahlar an’anaviy muvashshahlarni ham shakl, ham mazmun jihatdan yangiladi. Ya’ni muvashshahlarning nafaqat aruz, balki barmoq vaznida ham yaratilishi, she’rda yashirilgan nomning kirill alifbosi asosida berilishi hamda mavzu jihatidan kengayishi – bularning barchasi zamonaviy muvashshahchilikka xos xususiyatlardir.

Jumladan, Uyg‘unning “Tursunoy” nomi muzayyan qilingan “Tark etma nazokatni” muvashshah-g‘azali Tursunoy (O‘zbekiston xalq artisti Tursunoy Ja’farova⁸⁷) ismli go‘zal san’atkor qizga pand-nasihat tarzida yaratilgan bo‘lib, uning insoniy odob-axloqi, kamoloti haqida fikr yuritiladi. She’r qahramonini va shu orqali yoshlarni odob-axloqli barkamol inson bo‘lishga chorlaydi⁸⁸:

Tark etma nazokatni, xulqingga jafo qilma,

Izzatni berib yelga, behuda safo qilma.

Umringni xarob etma, o‘tkunchi havas bilan,

Ishq boshqa, havas boshqa – bu yulda xato qilma.

Ruxsori go‘zallarga odobu ilm lozim,

⁸⁷ Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. –Б.189.

⁸⁸ Қаранг: Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. – Т., 2001–Б.70.

Insoniy kamolotni husningga bino qilma,
Sen sozi muhabbatsan, gulshanda guli ra’no,
Ishqingni ko‘cha-ko‘yda yurguvchi gado qilma.
Uyg‘ondi chamanlarda, chok etdi yaqo bulbul,
Kuydirma u shaydoni, bas endi navo qilma.
Noz etma, sadokatli oshiqqa tarahhum qil,
Ko‘ngliga g‘araz to‘lgan nomardga imo qilma.
Odobi go‘zallarning san’atda topar ravnaq,
San’atga xilof ishni ruhingga g‘izo qilma.
Yod ayla gahi Uyg‘un ismingni bayon etdi,
She’riga qilib marjon, sen unga jafo qilma.

Shuningdek, Sadiddin Ayniy 1899-yili Rossiya sirkiga artistiga bag‘ishlab “Ninajon” muvashshahini yozgan bo‘lsa, shoir Yolqin qalamiga mansub: “Oy desam oftoba o‘xshar, dilrabo hayronlaring”, deb boshlanadigan muvashshah-g‘azali san’atkorlar murabbiysi Ovtodxon Murodovaga atab yozilgan.

Shoir Chustiy ijodidagi g‘azali qo‘sh muvashshah (baytlarning har ikki misrasidan ism kelib chiqadigan) do‘sti Asg‘arali Charxiyning 70 yoshga to‘lishi munosabati bilan yaratilgan. Mazkur muvashshahning toq misralar boshidagi harflardan “Asg‘arali Charxiyga”, juft misralar boshidagi harflardan “Nabixon Chustiydan” ismlari hosil bo‘ladi. G‘azal matla’si quyidagicha:

Assalom, ey nutqi komil shoiri nozik xayol,
Nazm-u nasr-u hajviya bobida nodir barkamol⁸⁹.

Abdulla Oripov qalamiga mansub adabiyotshunos olim Ozod Sharafiddinovga bag‘ishlangan “Ozod akam” muvashshahi zamonaviy muvashshahlardan hisoblanadi:

Oh urib har yonda izg‘iydi shamol,
Zamon makon bermay uni qistaydi.

⁸⁹ Юсупова Д. Аруз ва мумтоз поэтическая кириллица. – Т.: Akademnashr, 2020. –Б.205.

Orzusi faqat shul – u ham tog‘ misol

Dili orom olib yotmoq istaydi.

Asoratda ingrar tog‘lar ham ammo,

Ko‘hi zamonadan topolmay iloj.

Armon qilar u ham: shamolday go‘yo

Moviy kengliklarda yozsin der quloch.

Mazkur muvashshah olimni vaqt o‘tib katta bir esse yozishiga sabab bo‘lgan.

Olim shunday yozadi: “Muvashshah tiliga tushunadiganlar bu dilbar she’rning har qaysi satridagi birinchi harflarni ajratib olib, “Ozod akam” degan iborani o‘qiy oladilar. Ha, bu muvashshah menga bag‘ishlangan. Uning yozilganiga roppa-rosa 36 yil bo‘lyapti. Muvashshah Abdulla Oripovning qalamiga mansub bo‘lib, shoir uni “Ko‘zlarim yo‘lingda” degan kitobining birinchi betiga menga bag‘ishlov so‘zlarini o‘rnida yozib bergen edi. Kitobcha yosh shoirning, adashmasam, uchinchi kitobi edi. Uni “Toshkent” badiiy adabiyot nashriyoti 1966-yilda chop etgandi... Tabiiyki, shunday guldastaning menga taqdim etilishi, buning ustiga shoir o‘z dastxati bilan mening nomimga muvashshah yozib taqdim etishi g‘oyatda iftixor qilsa arziydigan holdir⁹⁰”. Shu tariqa olim hassos shoir Abdulla Oripov bilan bog‘liq “yorqin xotiralar”ini eslab ketadi.

Erkin Vohidov yaratgan muvashshah ham o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. “Ismi ne ul qushnikim...” deb boshlanuvchi muvashshah-g‘azalning har bir bayti boshidagi harflar yig‘indisidan “Istak” so‘zi kelib chiqadi. An’anaviy muvashshahlarda, asosan, baytlarning toq yoki juft misralarining bosh harflaridan ism kelib chiqsa, Erkin Vohidov yaratgan muvashshah baytlarning har ikki misrasi bosh harflaridan terilgan va yana eng e’tiborlisi, muvashshahda shaxs nomi emas,

---

⁹⁰ Орипов А. Адолат кўзгуси. – Т.: Адолат, 2005. –Б. 6-7.

balki insoniy tuyg‘u nomi topishmoq singari ta’riflanib yashirilgan. Bu esa shoirning ijodiy yondashgani, novatorligidan dalolatdir:

Ismi ne ul qushnikim, na jismi bor, na joni bor,

Izla, top, ne bog‘kim ul, na haddi, na poyoni bor.

Soy nekim ul, bo‘lg‘ay unda na qaroru, na kanor,

Suv ne ul, qonmoqning unga na iloj, imkoni bor.

Tog‘ nadurkim, cho‘qqisini hech kishi zabit etmagan,

Tirmashib yotquvchi elning na sanoq, na soni bor.

Arg‘umoq nekim, uning bor na jilov, na jabdug‘i,

Andalib nekim, uning har dilda bir oshyoni bor.

Komronlik unga yetmak, yetmagan armon bilan

Kim, muvashshah bitdi Erkin, ko‘nglida armoni bor⁹¹.

Shoir Rauf Parfi ijodida ham zamonaviy muvashshahlarni uchratamiz.

Quyidagi muvashshah shoirning umr yo‘ldoshi Sulxida ismi bilan bezalgan:

So‘zning gulxanida ruhim isindi,

Ul yulduz, oylarning so‘zin o‘qirdim

⁹¹ Вохидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. –Б.250-251.

Lablarim yorildi, tishlarim sindi

Xayolimdan oltin qafas to‘qirdim.

Ilymon qayda? Bilmas qattol juvonmarg,

Dam ko‘kka boqadir, dam yerga boqar

Alamzor qo‘ynida ezilgan bir barg.

Quyidagi she’r satrlarining bosh harflaridan shoirning avvalgi umr yo‘ldoshi
Dilorom ismini o‘qish mumkin:

Da’vat qil, gunohkor bandangni chaqir.

Ilymon ber ruhimga, jismimga jon ber,

Loyimni qorishmir, poklab ber menga,

Ojiz tomirimga pokiza qon ber,

Ravshan qil, qoramni oqlab ber menga

Oxirat ilmidan qil meni ogoh,

Murodim sha’mini so‘ndirma, Alloh,

Quyidagi muvashshahda esa shoir qizi Sevinch ismi yashirilgan:

Sen fano vodiysi, haq qoshiga bor,

Yeru osmon cho‘kmakdadir benishon,

Vahshiy dunyo, qonxo‘r dunyo quturdi,

Inson faryodiga to‘ldi koinot.

Nabiylar, dohiylar, shoirlar turdi,

Chora, chora, deya so‘rdilar najot..

Allohim, bilursen qay sari ketdim.

Allohim... Men o‘ldim... Men senga yetdim...⁹²

Xullas, muvashshahchilik an'anasi milliy adabiyotimiz shoirlari ijodida rivojlandi. O‘z davrida muvashshahlar borasida babs-munozaralar ham bo‘lib o‘tganiga qaramay muvashshahchilik keyingi davr shoirlari ijodida ham munosib davom ettirilganini ta’kidlash kerak.

Birinchi bob bo‘yicha xulosalar:

1. Muvashshah tavshih lafziy san’ati asosida yaratiladigan she’r ekan, uni badiiy san’atlar qatoriga qo‘sishish to‘g‘ri bo‘lmaydi. O‘ziga xos janr shakliy belgilariga ega emasligi, ya’ni boshqa janr shakllarida yaratilishi hamda janr talablariga to‘la javob bermasligi jihatidan janr ham bo‘la olmaydi. Shunga ko‘ra muvashshahni tavshih lafziy san’ati asosida yaratiladigan she’riy shakl deyish mumkin.

2. Ikki janr xususiyatlari namoyon bo‘lgan joyda maxsus shaklga ega bo‘lмаган janr xususiyatlari yetakchilik qilishi, ikkinchisi esa faqat shakl vazifasini bajarishini e’tiborga olib, muvashshahlarning qit’a, ruboiy, g‘azal, musammat shakllarida yaratilganligiga ko‘ra muvashshah-qit’a, muvashshah-ruboiy, muvashshah-g‘azal, muvashshah-muxammas, muvashshah-murabba’, muvashshah-mustahzod, muvashshah-musamman, muvashshah-muammo kabi guruhash maqsadga muvofiq.

3.O‘zbek she’riyatidagi muvashshahlarning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, *ularni qaysi janr ko‘rinishlarida yaratilganiga ko‘ra, kim yoki nimaga bag‘ishlanganiga, she’r matnining nomi yashirilgan shaxsga aloqadorligiga, kishi*

⁹² Бахриев К. Ҳақиқат талабгоримиз. – Т.: Адабиёт, 2022. –Б.47.

nomi yashiringanligi va uni qanday topish mumkinligi haqida muayyan ishoralar mavjudligiga hamda qaysi vaznda va qanday mavzuda yozilganiga ko‘ra tasniflash mumkin.

4. XI-XII asrlarda Ispaniyada arab she’riyatining muvashshah va zagal janrlari keng rivojlanganligi, shuningdek, musammatlarning vujudga kelishida muvashshah va zagal kabi arab she’riyatidagi bandli she’r shakllarining ta’siri kuchli bo‘lganligi muvashshahning qadimiy janrlardan ekanligini ko‘rsatadi.

5. XIX asrga kelib Qo‘qonda Amir Umarxon, Xorazmda Muhammad Rahimxon Feruz rahnamoligi va homiyligida Qo‘qon va Xorazm adabiy muhitlari shakllanib, taraqqiy etdi. Bu davrni, shubhasiz, o‘zbek adabiyotida muvashshahchilikning an’anaga aylangan davri deyish mumkin. Bunga Uvaysiy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Haziniy, Munis, Ogahiy kabi ko‘plab shoirlar ijodidagi muvashshahlar dalildir.

6. XX asr birinchi choragiga kelib muvashshahchilikning pasayishini o‘zbek she’riyatidagi shakliy va mazmuniy yangilanishlar, jadid adabiyotining maydonga chiqishi bilan bog‘lash mumkin. Bu davrda she’riyat, umuman, adabiyot o‘z nomi bilan millatni uyg‘otishga qaratilgan edi.

7. O‘zbek adabiyotida muvashshah yaratish an’anasi keyingi avlod shoirlari ijodida ham davom etdi. Maqsud Shayxzoda, Uyg‘un, Chustiy, Yolqin, Yong‘in Mirzo, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi va boshqa shoirlar yaratgan muvashshahlar an’anaviy muvashshahlarni ham shakl, ham mazmun jihatdan yangiladi. Ya’ni muvashshahlarning nafaqat aruz, balki barmoq vaznida ham yaratilishi hamda mavzu jihatidan ham kengayishi – bularning barchasi zamonaviy muvashshahchilikka xos xususiyatlardir.

II BOB. ADABIY MUHITLARDA MUVASHSHAHCHILIK AN'ANASI

2.1. Qo‘qon adabiy muhitidagi muvashshahlarning o‘ziga xos xususiyatlari

Qo‘qon adabiy muhiti ijodkorlari turli mavzularda asarlar yaratib, davr adabiyotiga muhim hissa qo‘shdilar. Qo‘qon adabiy muhiti va shu bilan bog‘liq masalalar yuzasidan adabiyotshunoslikda talaygina ishlar qilingan. Xususan, akademik A.Qayumovning “Qo‘qon adabiy muhiti” nomli ilmiy asari XIX asr I yarmidagi adabiy hayot va shu davrda yashagan ijodkorlarning hayoti va adabiy faoliyati haqida chuqur va izchil ma’lumotlar beradi⁹³. Adabiy muhit vakillaridan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Ibrat, Hamza, Mirzo Ho‘qandiy, So‘fizoda, Zoriy, Yoriy, Qoriy, Pisandiy, G‘urbat, Rojiy Marg‘inoniy, Anbar Otin, Muntazir, Shavqiy, Nodim, Tamkin, Nisbatiy, Muhayyir, Zavqiy, Muhsiniy, Mavlaviy Yo‘ldosh, Nusrat, Nayyiri, Shaydoi, Umidiy-Havoiy, Roiq, Pisandiy kabi shoirlar ijtimoiy hayotda faol ishtirok etib, xalqimizning ma’naviy mulkiga aylangan asarlar yaratdilar. Ular “jamiyat va real hayot taqozo qilgan turli mavzularga murojaat qilgan bo‘lsalar-da, asosan ularni bir mavqe – xalq ommasi mafkurasi, bir g‘oyaviy yo‘nalish, umumiy dunyoqarash birlashtirib turdi”⁹⁴.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlari o‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotida muvashshahchilik o‘ziga xos adabiy taomilga aylangani ma’lum. Bu davr adabiyotiga xos yana bir o‘ziga xoslik XV asrda Hirot adabiy muhiti shoirlari orasida muammonavislik avj olgani kabi muvashshahchilikning ommalashganidir. Bu an’ana o‘z navbatida Qo‘qon adabiy muhiti shoirlari ijodida ham o‘z ifodasini topdi.

Muvashshahlar, asosan, ishqiy mavzuda g‘azal janrida yaratilgan bo‘lishiga qaramay har bir ijodkorning o‘ziga xos yondashganini kuzatish mumkin. Jumladan, mazkur adabiy muhitning peshqadam vakillaridan Ziyovuddinxon Kattaxoja o‘g‘li

⁹³ Қаюмов А. Қўқон адабий мухити. — Т.: Фан, 1961.— Б.361.

⁹⁴ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. Ж.5. — Т.: 1980. — Б.38.

Haziniy Xo‘qandiy davr an’anasiga ko‘ra muvashshahchilikda ham barakali ijod qilgan. She’rlarining 25 tasi muvashshah bo‘lib, shundan to‘rttasi murabba’, bittasi muxammas, qolgani esa g‘azal janrida yaratilgan⁹⁵. Bundan ko‘rinadiki, Haziniy muvashshahlarini g‘azal va muxammaslardagina yozib qolmay, balki murabba'larda ham yaratgan, ya’ni To‘tixon – To‘ti nomiga 3 ta murabba’, Ibrohimxon nomiga 1 ta murabba’ bitgan. Haziniy ijodida ham boshqa ijodkorlarda kuzatilganidek, bir shaxs nomiga bitilgan bir necha muvashshahlar uchraydi. Jumladan, Qo‘ldoshxon nomiga 9 ta g‘azal, Ibrohimxon nomiga 1 ta g‘azal, 1 ta murabba’, To‘tixon nomiga 1 ta g‘azal, 3 ta murabba’ bitgan.

Muvashshahlar ko‘pincha erkaklar nomiga bog‘langani ma’lum, ayollar nomiga yozilganlari juda kam shoirlar ijodida uchraydi. Haziniy to‘ra ijodida ham Qo‘ldoshxon, Mahmudjon, Ibrohimxon, Mo‘minxon, In’omjon, Jo‘rabek kabi zamondoshlariga bag‘ishlangan muvashshahlar qatorida To‘faxon, Ashuroyxon, Oyshaxon, Nazirxon, To‘tixon – To‘ti kabi bir necha ayollar nomiga bog‘lagan muvashshahlarni uchratish mumkin. Bular esa Haziniy muvashshahlarining o‘ziga xosligini ta’minlaydi.

Shoir muvashshah bog‘lagan shaxslarning kimligini aniqlash mushkul bo‘lsada, ayrimlari haqidagi ma’lumotlarni adabiyotshunos O.Jo‘rboev hamda Sh.Yusupovning ilmiy tadqiqotlarida uchratish mumkin. Jumladan, nomiga to‘qqizta g‘azalda muvashshah bog‘langan Qo‘ldoshxon shoirning Qumbosdi qishlog‘ilik yaqin do‘sti, hofiz bo‘lganligini u bilan bog‘liq xotira-hikoya orqali bilish mumkin⁹⁶. Shuningdek, Haziniy to‘raning Hamrahxon ismiga muvashshah qilingan mashhur “Farg‘ona tong otquncha” muvashshah-g‘azalini adabiyotshunos O.Jo‘rboev teran tahlil qilib, “Tong otquncha” radifi haqida quyidagilarni yozadi: “...Navoiy va Amiriy she’riyatidagi lirizm hamda Xoja Ahmad Yassaviy hikmatidagi uqbo g‘ami Haziniy

⁹⁵ Қаранг: Жўрабоев О. Ҳазиний тўра. – Т.: Фан, 2007. – Б.86.

⁹⁶ Қаранг: Ўша асар. – Б.87.

g‘azaliyotida yaxlitlashgan. Chunki Navoiy va Amiriylar g‘azalida “erta otadigan tong” mazmuni bo‘lsa, Yassaviyda ikki ma’noda: 1) yuqoridagidek – oddiy, har kungi tong, 2) mahshar kunining tongi. Aynan shu ikki ma’no Haziniy g‘azalida g‘oyatda nozik va go‘zal shaklda anglatilgan. Ta’kidlash lozimki, shu ikki ma’no san’atkorona uyg‘unlik kasb etgan. Demak, shoirning “Tong otquncha” radifli g‘azalidagi mazmun-mohiyatning ikkilamchi ma’nosini – Alloh tomonidan amalga oshiriladigan ulug‘ hisob kunining tongi oldidan Haq oshig‘i bo‘lgan solikning ahvoli-ruhiyasidir. Chunki shayx-u shoir Haziniy to‘raning ruhiy olami va kamoloti shunga dalolat qiladi”⁹⁷.

Qo‘qon adabiy muhitining yana bir zabardast shoiri Muhammad Aminxo‘ja Muqimiylar ijodining ham katta qismini muvashshah-g‘azallar tashkil etadi. Shoir ijodiy merosida 75 ta she’r muvashshah qilingan. Shoir asarlarining sovet davridagi eng so‘nggi nashriga⁹⁸ 50 ta muvashshah kiritilgan. Ahmadjon Madaminovning 1997-yilda chop etilgan Muqimiylar, Furqat va Zavqiyoning yangi topilgan she’rlaridan tuzilgan “Yangi bayoz” kitobida 8 ta muvashshah berilgan. Professor Sharif Yusupov va adabiyotshunos Otabek Jo‘raboyev tomonidan matbuotda Muqimiyning yangi topilgan she’rlari sifatida 2 ta muvashshah chop etilgan. Adabiyot ahliga ma’lum bo‘limgan yana 10 ta muvashshah-g‘azal esa adabiyotshunos Qo‘ldosh Pardayev tomonidan respublikamiz fondlarida saqlanayotgan turli qo‘lyozma va toshbosma bayozlardan aniqlangan⁹⁹.

Muqimiyning Rashidxon, Asrorxon, Yusufxon, Qo‘zixon, Usmonjon, Mahmudxon, Komilxon, Tillaxon, Mullajon, Nazirxon, Namozxon, Solihjon, Jabborxon, Hoshimjon, Norsaxon, Adolxon, Siddiqjon, Mansurxon, Abdullaxon, Nizomxon, Sultonxon, Qurbonxon, Qosimjon, Akbarxon, Toshpo‘latxon, Toshxon

⁹⁷ Ўша асар. – Б.81.

⁹⁸ Каримов Ф. Муқимиий. Асарлар тўплами. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – Б.76.

⁹⁹ Пардаев Қ. Муқимиий шеърияти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Мұхаррир, 2019. – Б.172.

kabi zamondoshlari nomiga bitilgan muvashshah-g‘azallari shunchaki bitilmay, ko‘pincha biror voqeа sabab yozilganini e’tiborga oladigan bo‘lsak, muvashshahlarning har biri o‘ziga xos alohida bir tarixga ega. Jumladan, shoirning “Topti husning ko‘zgusi xatting g‘uboridin safo” matla’li muvashshah - g‘azali Tojixon ismiga bitilgan. Tojixon kim, uning shoirga qanday aloqasi bo‘lgan? Shoirning jiyani Ro‘zimuhammad Do‘smatovga yozgan maktubida quyidagilarni o‘qiymiz: “... Ba’da janobi hurmatli boylaringizni xonadonlarini haqlariga faqirdin xolis duysi xayr aytingiz. Mullo Azimjon va mullo Tojixon mazkurlarni ko‘rsangiz salom ayting”. Maktubda tilga olingan Mullo Azimjon va mullo Tojixon o‘sha paytda Moskvaga qatnab savdogarchilik qilgan qo‘qonlik boylardir. Shoir jiyaniga yozgan maktublarini shular orqali Moskvaga jo‘natib turgan.¹⁰⁰

Muqimiyning “Mehr ruxsoring ko‘rarga zordurmiz sog‘inib” deb boshlanuvchi muvashshah-g‘azali Muhammadjon Makay ismiga bitilgan. “Mamajon Makay – asli ismi Muhammadjonbek, otasining ismi Qosimboy. Qo‘qon atrofidagi “Makay” yoki “Makayiston” qishlog‘idan. 1871-yilda shu qishloqda tug‘ilgan. Zamonasing mashhur hofizlaridan, Farg‘onaning, umuman, Turkistonning ko‘p shaharlariga bir necha marta gastrol bilan o‘z san’atini namoyish qilgani ma’lum. Muqimiy Mamajon Makayga bir qator she’rlar bag‘ishlagan va uning san’atkor sifatidagi xizmatlarini taqdirlagan¹⁰¹.

Muqimiy ijodidagi Adolxonim ismiga bitilgan mashhur muvashshah-g‘azal shoirning san’atkorona mahoratini yaqqol namoyon etadigan asarlari sirasiga kiradi.

Aql-u hush uchti boshimdin ey pari, devonaman,

Bir iloje qil, el ichra bo‘lmayin afsona man, –

matla’li mazkur muvashshah-g‘azal Muqimiyning alohida shuhrat topgan va shoir

¹⁰⁰ Ўша асар. – Б.73.

¹⁰¹ Каримов Ф. Муқимий. (Монография) – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1970. – Б.67.

asarlarining deyarli barcha nashrlaridan joy olgan noyob asarlaridan hisoblanadi. Bu g‘azalga shoir bilan zamondosh shoirlardan tashqari uning o‘zi ham taxmis yozganligi Muqimiy bu muvashshahini qanchalar qadrlaganligidan dalolat beradi. Davr adabiyotiga xos nazira, tatabbu’ bitish an’anasini chetlab o‘tmagan shoir Zoriy lirikasida ham Muqimiyning mazkur muvashshahiga yozgan taxmisi ruhi va uslubida yozilgan, qofiya va radifi ham aynan bo‘lgan muxammasi uchraydi. Muqimiy taxmisi quyidagi band bilan boshlangan:

To asir o‘ldim o‘shal kun sen kabi jonona man,
Zar’i husning xirmanidin bir terolmay dona man
Tobakay mundog‘ kuyarman otashi hijrona man,
Aql-u hush uchti boshimdin, ey pari, devonaman,
Bir iloje qil, el ichra bo‘lmayin jononaman¹⁰².

Zoriy shu uslubni saqlagan holda, “Aql-u hush uchti boshimdin, ey pari, devonaman” misrasi mazmunini birinchi misraga chiqarib, undagi mazmunni kuchaytiradi va yangi tafsilotlar bilan boyitadi:

Sabr-u hushum ham ketibdur, telbaman, devonaman,
Purziyolig‘ bobida sen sham’u men parvonaman,
Bulmasal mashhuri xaloyiq, chug‘zdek vayronaman,
G‘urbat ahlidin bo‘lay desang yana begonaman,
Bu jamoli nargisingdin o‘t bila hamxonaman.

Adabiyotshunoslarning turlicha talqinlariga sabab bo‘lgan muvashshah-g‘azal matni quyidagicha:

Aql-u xush uchti boshimdin, ey pari, devonaman,

---

¹⁰² Каримов F. Муқимий. Асарлар тўплами. – Т., 1974. – Б.307.

Bir iloje qil, el ichra bo‘lmayin afsona man.

Dard-u so‘zu ashku ohimni qiyos et sham’din,

Shomdin to subhidam hajringda o‘rtab yonaman.

Ul zamoneki yiroq vaslingdin o‘ldum, to bu dam

Har kecha yodingda ming yo‘l uyqudan uyg‘onaman.

Lahzai zahri g‘aming yutmoqqa toqat qolmadi,

No‘sh etib vasling mayidin ham qachon bir qonaman.

Xoma mujgon, ko‘z qarosidin ëzib rozi dilim,

Arzai qildim, eshit, ma’yusu mushtoqona man.

Ohkim, sensiz qaroru sabr-u oromim ketib,

Bir ilon chaqqan kishidek har taraf to‘lg‘onaman.

Navbati jomim to‘la quyg‘il karamdin, soqië,

Har qadamda to qilay yuz lag‘zishi mastona man.

Mulki Hind-u Marvdin kelsam topardim e’tibor,

Shul erur aybim, Muqimiy, mardumi Farg‘onaman.

Bu muvashshah haqida Sh.Yusupov quyidagilarni yozadi: “Muqimiy ijodining sho‘ro davridagi dastlabki tadqiqotchilaridan akademik Fafur G‘ulom g‘azal maqta’idagi “Mulki Hind-u Marvdin” so‘zlaridan muammo san’ati qoidalariga ko‘ra shoir Muhyining haqiqiy ismi Muhiddin chiqishini, g‘azal muvashshah qilingan Adolxonimning murakkab hayot yo‘li xususida esa “Qizi xalqidan uzr so‘raydi” sarlavhali maqola boshlaganini shogirdlari va do‘srtlari davrasida aytganligi ma’lum. Xullas, “Aql-u xush” g‘azali Adolxonga muvashshah va Muhiddin Muhyiga

muammo sifatida dunyo yuzini ko‘rdi va zo‘r shuhrat qozondi. Xo‘sh, Muqimiy o‘z ona yurtida e’tibor topmaganini, bunga go‘yo Muhyi sababchi ekanini nega ijtimoiy mavzudagi biror she’rida emas, balki hijronzada oshiqning ko‘z qarosidan siyoh yasab bitilgan dilxun g‘azalida bayon etadi? Bu savolga javob izlaganda ikki ulug‘ qalam sohibi munosabatlariga sovuqchilik xuddi shu Adolxon tufayli ham tushmadimi ekan degan fikr tug‘ilishi tabiiy... Harqalay, Muhyi bilan Muqimiy orasida ko‘ngilsiz voqealar ro‘y berishida Adolxonim har ikki shoir tomonidan bir vaqtda sevib qolinishi va Muqimiy bu muhabbat mojarosida uchinchi, ya’ni ortiqcha kishi bo‘lib qolganligi ham ehtimol. Uning xuddi Adolxonim nomiga bitilgan muvashshahda Muhyichalik qadr topa olmaganidan qattiq afsuslanishi shuning natijasi bo‘lishi mumkin”¹⁰³.

Mazkur muvashshah borasida adabiyotshunos O.Jo‘rboyevning talqinlari yuqoridagi talqinni butunlay inkor qiladi: “...Bizningcha, avvalo, kim nima deya faraz bildirishidan qatiy nazar, “Mulki Hind-u Marvdin” iborasidan shoir Muhyining ismi – “Muhyiddin” so‘zi arab yozuvi talablariga ko‘ra chiqmaydi; misrada muammo san’ati va unga ishora ham yo‘q. Ikkinchidan, mazkur ism chiqmagach, aslida g‘azal Muhyi bilan bog‘langani va uning Adolxonimga atalib, shu ayol tufayli ikki ijodkor o‘rtasidagi muammoning qo‘yilishi ham asoslanmaydi. Muvashshah masalasi esa an’ana bilan bog‘liqdir... Uchinchidan, Muqimiyning bu she’ri 1880-yillar oxiri – 1890-yillar boshidagi ijod mahsullaridandir. Haqiqatda yashagan Adolxon esa bu ikki shoirdan ancha yosh bo‘lib, bahsga sabab she’r dunyoga kelganida, u taxminan 7-8 yashar qizaloq bo‘lganligi ehtimol. Chunki Adolxonga dugona deya ta’kid etilgan xalq artisi, mohir san’atkor Lutfixonim Sarimsoqovaning (1896-1991) yoshi bilan qiyoslaganda ham bu o‘rinda bir anglamsizlik bor. Ustiga-ustak, Muhyining o‘zi ham Muqimiyydan 15 yosh katta edi. Endi uning Adolxonidan qancha yosh ulug‘ ekanligini

¹⁰³ Юсупов Ш.Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003. – Б.128-129.

bir chamalasak ham, bu “muhabbat uchligini” tasavvur etishning o‘zi mantiqqa xilof. (Balki, bu Adolxon Muqimiy she’rida nomi muvashshah qilingan shaxs emasdir.) Va nihoyat to‘rtinchidan, munozaraga sabab bo‘lib, tadqiqotchilarni o‘ziga bu qadar jalg etgan asosiy jihat nazarimizda g‘azaldagi so‘nggi bayt ya’ni, maqta’dir. Shoir unda boshqa bir yerdan kelib e’tibor topish mumkinligini va o‘zining “aybi” “mardumi Farg‘ona” ekanligini “afsus-nadomat” bilan bildiradi. Biroq, shuni ham ta’kidlash kerakki, bunday motiv, ya’ni o‘z-o‘zini qaysidir ma’noda malomat qilish va nolish ohangi, Muqimiydan oldingi shoirlar ijodida ham uchraydi...¹⁰⁴ Xullas, adabiy manbashunoslik yo‘nalishidagi tinimsiz ilmiy izlanishlar tarix qatlarida qolib ketayotgan ana shunday ayrim chalkashliklarga barham beradi.

Muqimiyning: “May sunib, jono, qilursan g‘ayrni xurram borib, Bir demassan shod etay ul ham asiri g‘am, borib”, – misralari bilan boshlanuvchi muvashshah-g‘azali Mahmudxonga bag‘ishlangan. Mahmudxon – Mahmudxo‘ja shoirning toshkentlik do‘sstaridan biri. Prof.G‘.Karimovning “Muqimiy” monografiyasidagi ma’lumotlarga ko‘ra Muqimiyning Toshkentga qilgan birinchi safaridan keyin u bilan toshkentlik do‘satlari o‘rtasida muntazam xat aloqasi davom etib turadi. Bu yozishmalardan biri – “Nuktadonlar, assalom” sarlavhali she’riy maktubi. Mahmudxo‘ja Qo‘qonga kelib, “bir necha kunlar mehmon bo‘lgan, u kelgan vaqtarda Muqimiy qo‘liga qandaydir shikast yetgan edi. Shuning uchun u o‘z maktubida:

Hamdilillah, qo‘lum ham topdi sihat andaki,

Holi ne kechti debon qilmang gumonlar, assalom, – deb do‘sstarini tinchitib qo‘yadi va maktubni quyidagi misralar bilan tugatadi:

Yor-u ahbobim duosi-la Muqimiy zindaman,

---

¹⁰⁴ Жўрабоев О. Матнинг матности сирлари. – Т.: Тамаддун, 2017. – Б.97-98.

Goh sizdin ham mango kelsun nishonlar, assalom.

Muqimiyning shu davrda Toshkentga yo‘llagan nasriy yo‘lda yozilgan yana bir maktubi ham “Rang-bo‘yi chaman, mehr-u vafo tarovat fazoyi bo‘ston Mahmudxo‘ja va g‘oyibona oshnomiz mulla Karimjon” (shoir Kamiy)ga atalgan¹⁰⁵. Mahmudxo‘ja ishboshi – Shayxantahurlik, pudratchi-binokor bo‘lgan, shuning uchun “ishboshi” nomi bilan shuhrat qozongan. Zamonasining peshqadam, taraqqiyparvar, ilmparvar kishilaridan biri. San’at-adabiyot ahllariga moddiy jihatdan yordam berib, homiylik qilib kelgan. Uning hovlisida (mehmonxonasida) tez-tez adabiy kechalar o‘tkazib turilgan. Bu kechalarda Muqimiyy ham, o‘z vaqtida Furqat ham ishtirok etgan. Muqimiyning Mahmudxo‘jaga atab alohida va Kamiy bilan birlashtirishda yozgan bir necha maktublari – avtograflari saqlanib qolgan.

Qo‘qon bilan Toshkent o‘rtasidagi yozishmaning tiklanishidan keyin oradan ko‘p vaqt o‘tmay, Muqimiyy Toshkentga yo‘lga chiqadi. Shunday qilib, Muqimiyy 1899-yilning taxminan yoz paytlarida Toshkentga uchinchi marta keladi. Toshkent Tarnovboshi (Shayxantahurda) mahallalik keksalardan Salohiddin Muftizoda o‘z esdaliklarida 1899-yilning yoz oylarida Muqimiyni Mahmudxo‘ja mehmonxonasida uchratganini aytadi. Bu vaqtarda o‘n uch yoshlarida bo‘lgan (u 1886-yilda tug‘ilgan) Salohiddin otasi mulla Abdumo‘min (bu kishi “Fidoyi” taxallusi bilan she’rlar yozgan, adabiyot havaskori bo‘lgan) topshirig‘iga binoan Mahmudxo‘ja mehmonxonasida Muqimiyy sharafiga tashkil etilgan ziyofatda xizmat qilgan, shu munosabat bilan shoirni ko‘rishga, uning suhabatini tinglashga tuyassar bo‘lgan¹⁰⁶.

Shoirning “Orazingni ko‘rgali mushtoqman, ey sarvi noz, Mahram aylab ne bo‘lur vaslingga qilsang sarfaroz”, – misralari bilan boshlanuvchi muvashshah-g‘azali “Xon akam”(Abdulazizzonga atalgan) sarlavhali she’rida nomi uchraydigan toshkentlik do‘stlaridan yana biri Abdulsamadxonga bag‘ishlangan.

¹⁰⁵ Қаранг: Каримов Ф. Муқимиий. Монография. – Т.: Faafur Fулом номидаги бадиий адабиёт, 1970. – Б.96-97.

¹⁰⁶ Қаранг: Каримов Ф. Муқимиий. Монография. – Т.: Faafur Fулом номидаги бадиий адабиёт, 1970. – Б.113.

Muqimiy ijodida ham bir shaxs nomiga bitilgan bir necha muvashshahlar uchraydi. Jumladan:

“Subhidam kirib, jono, bog‘ ichinda javlon qil,

Domaning nasimidin g‘unchalarni xandon qil”, –

misralari bilan boshlanuvchi muvashshah-g‘azal va

“Sa’b ekan mundog‘ judolig‘ ixtiyor aylarmudim?

O‘zga men yorug‘ jahonni tang-u tor aylarmudim? ” –

matla’li muvashshah-g‘azallar Siddiqxon nomiga bitilgan. Siddiqxon shoirning toshkentlik do‘sstaridan Siddiq qori bo‘lib, Toshkentning Sebzor daha, Teshik qopqa mahallasidan, zamonasining ilg‘or fikrli kishisi bo‘lgan¹⁰⁷.

“Uqubatlarg‘a solding, qaydi hijron aylading ketding,

Jamolingga misoli ko‘zgu hayron aylading, ketding”, –

matla’li muvashshah-g‘azal bag‘ishlangan Abdulfattohxon shoirning do‘sstaridan bo‘lib, u Toshkentdalik paytida yozgan maktubini shu do‘sti orqali Qo‘qonga yuborganini yozadi:

Abdulfattohni topib kelganda berdim xatlarin,

Ishlari bitmay chala, bormakka hayron, assalom.

Kecha-yu kunduz jadallab ishlarimni birkurib,

Qilmasam bo‘lmas, – dedi chun murg‘i tayron, assalom”¹⁰⁸.

Muqimiy ijodida ham bir kishi ismiga bir qancha muvashshahlar bitilgani ma’lum. Jumladan, Rashidxon ismiga 4 ta, Jamolxon nomiga 2 ta, Solihxon nomiga

¹⁰⁷ Қаранг: Муқимий. Асарлар тўплами. Икки томлик. Иккинчи том. Ҳажвиёт. – Т., 1960. – Б.189.

¹⁰⁸ Ўша асар. – Б.100.

2 ta, Nizomxon nomiga 4 ta, Fo‘lodxon – Toshfo‘lodxon nomiga 2 ta muvashshah-g‘azali mavjud.

Shoir muvashshahlarida ismi keltirilgan shaxslar Muqimiy hayotida alohida o‘rin tutganini ta’kidlash mumkin. Bu kishilar ismi Furqat, Zavqiy, Muhyi va Haziniy muvashshah-g‘azallarida ham ko‘p uchraydi.

“O‘z zamondoshlari orasida “toji ush-shuaro”, “shohi shoiron” deya yuksak e’zozlangan shoir Muhiddin Muhammad Rizo oxund o‘g‘li Muhyi¹⁰⁹ ishqি majoziyini aks ettirgan o‘zbekcha va forscha g‘azallarining katta bir qismini muvashshah shaklida yaratgan. Professor Sh.Yusupov ta’kidlashicha, Muhyining 1911-yilda Toshkentda chop etilgan forsiy va turkiy devonidan Sultonmurodxon, Yusufxon, Qorixon, Mahmudxon, Mirzo Hamdam, Sherqo‘zixon, Ortiqxon, Shohyunusxon, Olimjon, Mirfayozxon, Soatxon kabi zamondoshlari nomiga bitilgan muvashshahlari ham joy olgan. Shoирning muvashshah-g‘azallari soni qirqdan oshadi.

Qo‘qon adabiy muhitining mashhur shoirlaridan yana biri Ubaydulloh Zavqiy ijodida ham 20 ga yaqin muvashshah-g‘azal mavjud. Zavqiyning ham, asosan, lirik she’rlari muvashshah qilingan. Shoирning “Ajab zamona” she’rlar to‘plami¹¹⁰dan 17 ta muvashshah-g‘azal joy olgan. Ularda Salimxon, Azimxon, Akbarjon, To‘xtanazarxon, Abdullohjon, Mulla Ahmadxon, Solihjon, Qorixon, Mulla Sarimsoqxon, Mulla Abdullohjon, Mulla Asg‘arjon, Odilxon, Karimjon, Nazirbek kabi shaxslar nomlarini o‘qiymiz. Shunisi e’tiborlik, muvashshahlar yaratishda shoирning novatorligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Zavqiy muvashshahlariga xos yangilik shundaki, uning muvashshahlaridan biri ikki shaxs nomiga bag‘ishlangan: birinchi(toq) misralarda Kabirjon, ikkinchi(juft) misra boshidagi harflardan Karimjon nomlarini o‘qiymiz. G‘azal maqta’sida shoир bunga ishora ham qiladi. She’r matnidagi:

¹⁰⁹ Юсупов Ш.Тарих ва адаб бўстони. – Тошкент, Маънавият, 2003.– Б.118.

¹¹⁰ Завкий. Ажаб замона.Шеърлар. – Тошкент, Шарқ, 2003. – Б.176.

Bog‘i malohat ichra iki navnihol mard,
Rahm aylagil ishq ahlig‘a, topay desang kamol”, –
misralaridan ham she’r ikki kishiga bag‘ishlanganini payqash mumkin.

G‘azal matnini to‘lig‘icha keltirsak:
Gul orazingni aksi ila nazzora boisi,
Ko‘rguz chamangaki gahi bir otashin jamol.

Bog‘i malohat ichra iki navnihol mard,
Rahm aylagil ishq ahlig‘a, topay desang kamol.

Rozi dilimni sizga demay, kimga aytayin,
Mehnat yukining ostida qad bo‘ldi misli “dol”.

Jono, firoqing hasratini ko‘p chekib edim,
Jomi jahonda bo‘ldi nasib sharbati visol.

Izbori ishq har havas ahli dilida ko‘p,
Iqror qildim ushbu dunyoda ko‘p mohu sol.

Nozofarin dahr bog‘ida iki mahbub nomini,
Nazmini Zavqiyning har iki misra’ boshidin ol.
Shoirning Mirahmadxon nomi yashirilgan muvashshah-g‘azalda ham o‘ziga xoslik kuzatiladi, ya’ni shoir maqta’da g‘azalni Karimjon nomidan bayon qilganini ta’kidlaydi:

Nazm ila qildi Karimjon arzini Zavqiy bayon,
Rahm aylang holig‘a, ma’yusu nochor o‘lmasun.

Zavqiyning muvashshah yaratishdagi mahoratini ko'rsatuvchi yana bir yangilik muvashshah bog'langan shaxs nomining g'azal maqta'sida keltirilganidir. Azimxonga bag'ishlangan quyidagi muvashshah-g'azal maqta'sida Azimxon nomi aynan keltiriladi:

Ishq ahli, bukun ma'shuqi jonona yetushtuk,
To yetkucha jonomimiza jona yetushtuk.

Zolim sitamin ko'p radi ag'ër tarafidin,
Holim so'rab, adl etkuchi sultona yetushtuk.

Yor orazining ishqida Majnun kabi yig'lab,
Gul yuzlari shavqida gulistona yetushtuk.

Mahbub qadining hasratida kumri ko'ngullar
Hasrat chekibon, sarvi xiromona yetushtuk.

Xol-u xatining vasfini qilmoq manga had yo'q,
Garchi edi la'li labi, marjona yetushtuk.

Ulfatlarimiz, bu kecha xushnudluq aylang,
Hay-hay, na saodat edi, mehmona yetushtuk.

Nazm ilgiga yor ismini, Zavqiy, nigin aylab,
Na xush, bu kecha do'sti Azimxona yetushtuk.
Ta'kidlash joizki, Zavqiy ijodida adabiy hamkorlik natijasida yaratilgan muvashshahlar ham mavjud. Shoirning "Qulingman sharbati vaslingdin et in'om,

aylansun” misralari bilan boshlanadigan “Aylansun” radifli g‘azali Qorixonga bag‘ishlangan va bu muvashshah-g‘azalning ham ikkinchi baytida Qorixon nomi aynan keltiriladi. Shuningdek, g‘azal maqta’sida muvashshahni Zavqiy bir o‘zi emas, balki Muqimiy va Furqatlar bilan birgalikda yozganliklarini e’tirof etadi:

Na tanho ayladi Zavqiy muvashshah, yor, ismingni,
Muqim-u Furqatiy aylab emish e’lom, aylansun.

“Bunday adabiy hamkorliklar shoir madrasada tahlil olib yurgan paytlarida boshlangan. Shu davrda u Muhyi, Muqimiy, Furqat, Nisbat, Muhayyir kabi taniqli shoirlar bilan tanishadi, ular bilan adabiy majlislarda, mushoiralarda ishtirok etadi. Bu haqda Furqat o‘z xotiralarida shunday deb yozgan edi: “Ul vaqtda Xo‘qand viloyatidagi fozil va rastotab’ kishilar birla ittihod aylab, alarning suhbatlaridan bahralar topdim va asr shuarolarikim, chunonchi, mavlono Muhyi va mavlono Muqimiy va mavlono Zavqiy va mavlono Nisbatdurlar, hamisha majlis bunyod aylab, zodai tab’larimizdan mushoira qilur erduk va bir g‘azalda tatabbu’ kurguzub, bir mazmun har nav’ ifoda topar erdi”¹¹¹.

Yuqorida Furqat tilga olib o‘tgan adabiy hamkorlik namunalarini mazkur zamondosh shoirlarning ijodiy merosida ko‘plab uchratish mumkin. Chunonchi, Muqimiy, Nusrat, Furqat, Muhyi, Nisbat, Zavqiy birgalikda G‘oziy g‘azaliga bog‘langan bir muxammaslarining oxiridagi bir band fikrimizga yorqin misol bo‘la oladi:

Umid ila Muqimiy ko‘yida ko‘p nola qildurdi,
Topib Nusrat o‘zini tig‘i Furqat birla tildurdi,
O‘shal Muhyi qushiga Nisbatiy Zavqiyni ildurdi,
Nihon dardingni ko‘z yosh to‘kub odamg‘a bildurdi,

¹¹¹ Фурқат. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Т., 1960. – Б.139-140.

Giriftor o‘lmasun G‘oziy kabi g‘ammoz yo‘ldosha”¹¹².

Muqimiy muvashshahlari orasida ham Qorixon nomiga muzayyan qilingan “Qadingdin sarvlar bog‘ ichra, ey gulfom, aylansun, Ko‘zingdin o‘rgulib nargislari bodom aylansun” bayti bilan boshlanadigan muvashshah-g‘azal mavjud. Mazkur ismga nafaqat Muqimiy, Furqat, balki shoir Muhyi va boshqalar ham muvashshah yozganliklaridan bilish mumkinki, bu shaxs bilan shoirlarning aloqalari juda yaqin bo‘lgan.

Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotining zabardast vakili Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatning ham qirqdan ortiq g‘azali muvashshah she’riy shaklga xos. Shoir muvashshahlari adabiyotshunoslar tomonidan o‘rganilgan. Chunonchi, akademik Aziz Qayumov “She’riyat jilolari” asarida shoirning Mahmudxon, Toshkandxon, To‘ychixon, Solijon, Qalandarxon, Maqsudjon, Ahmadxon, Yusufjon, A’zamxon, Yo‘ldoshxon, Rashidxon, Islomxon, Mahkamxon, Normuhammad, Jalolxon, Sayidqosimxon kabi zamondoshlari nomiga bitgan muvashshahlarining yuksak mahorat bilan yaratilganini ta’kidlaydi. Shoir va olim Maqsud Shayxzoda “Furqat haqida qaydlar” nomli tadqiqotida “Furqat muvashshahlari haqida shunday yozadi: “Orazing qachon ko‘rdi” g‘azali Abduqodirxon nomiga, “Ko‘zing” g‘azali Islomxon nomiga, “Shahlo ko‘zlarin” g‘azali Mahkamxon nomiga, “Kokiling” g‘azali Rashidxon ismiga, “Ishq otashi” g‘azali Odilxon ismiga, “Xayola dushti” g‘azali Odilxon ismiga, “Shakar to‘kildi” g‘azali Toshkandxon ismiga, “Ahdu paymon aylagan” g‘azali Muhammadxon ismiga, “Sayri chaman” g‘azali Rashidxon ismiga, “Kechalar” g‘azali Muhiddinxon ismiga bog‘langan va hokazo...¹¹³ Olim muvashshah haqidagi mulohazalarini Furqatning Maqsudjon ismli kishiga bag‘ishlangan muvashshahidan bir baytni tahlil etish bilan asoslaydi. Nomi muvashshah qilingan bu kishi shoir Mirahmad Miriyning

¹¹² Завқий. Ажаб замона. Шеърлар. – Т.: Шарқ, 2003. – Б.3-4.

¹¹³ Каранг:Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б.91.

jiyani, Toshkentning O‘zgand mahallasida yashab o‘tgan, Furqatdan bir necha yosh katta bo‘lgan do‘sti Mirmaqsud oqsoqol bo‘lganligi adabiyotshunos Sh.Yusupov tomonidan aniqlangan¹¹⁴. “Tazkirai Qayyumi”da ham Mirmaqsud oqsoqolning o‘zi ham shoir ekanligi haqida ma’lumot berilgan va Ahmadjon ismiga yozgan muvashshahi keltirilgan¹¹⁵.

Akademik A.Qayumov Furqat lirkasi tadqiqiga bag‘ishlangan “She’riyat jilolari” asarida uning “Tanlangan asarlari” 1-jildida 16 ta muvashshahini ko‘rib chiqqanini yozadi¹¹⁶. Shuningdek, professor Sharif Yusupov Furqatning bir qancha muvashshahlarini aniqlab, bunday yozadi: “Shoirning yangi topilgan g‘azallari orasida ham Xabodxon, Shodmonxon, Jamolxon, Normuhammad, Rashidxon ismiga qilingan muvashshahlar uchraydi. Shulardan Jamoliddin (Jamelxon) shoirning toshkentlik ma’rifatparvar do‘stlaridan bo‘lgan”¹¹⁷.

Adabiyotshunos S.Karimovaning ta’kidlashicha: “Furqat muvashshahdan shunchaki she’riy shakl sifatida foydalanmadni, uning muvashshahlari adabiyotimiz tarixi, shuningdek, shoirning hayoti va ijodini o‘rganishda katta ahamiyatga ega... Ismi bitilgan bu kishilarni Furqat shaxsan tanigan, bilgan bo‘lishi, shubhasiz”¹¹⁸.

Shoirning “May ichib, ko‘zlarni senmu nomusulmon aylagan, Kishvari islomni toroj-u vayron aylagan?” misralari bilan boshlanadigan g‘azali Mahmudxonga bag‘ishlangan. Yuqorida Muqimiyy muvashshahlariga oid o‘rinda Mahmudxo‘ja shaxsi haqida to‘xtalingan edi. Mahmudxo‘ja bilan Furqat ham yaqin do‘st bo‘lgan. Bu haqda Furqat “Sarguzashtnomalar”sida o‘qiymiz: “Bu vaqtida qutblar qutbi hazrati Shayxovand Tahir qabrlari yaqinida Mahmudxo‘ja ismli bir juvonmard kishi muhabbat yuzasidan ko‘z qorachig‘ida mardumak kabi menga o‘z uyidan joy

¹¹⁴ Юсупов Ш.Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003. – Б.146.

¹¹⁵ Қайумов П.Д. Тазкираи Қайумий II дафтар. – Т.: ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими, 1998. – Б.428.

¹¹⁶ Қаюмов А. Шеърият жилолари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.44.

¹¹⁷ Қаранг: Пардаев Қ. Муқимиш шеърияти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Мухаррир, 2019.– Б.174.

¹¹⁸ Каримова С. Фурқат мувашшахлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1998, 4-сон. – Б.45.

ko‘rsatdi”¹¹⁹. 1889-1891-yillarda Furqat Toshkentda yashagan davrida Mahmudxo‘ja shoirga iltifot bilan qaragan va unga doimo g‘amxo‘rliklar qilib turgan. Shuning uchun Furqat chet ellardan Toshkentga yozgan xatlaridan birida Mahmudxo‘ja nomini hurmat bilan tilga oladi va uni “og‘om” deb atab, minnatdorchiliklar izhor qiladi:

Chiqib tashqori maydonga guzar qil,
Vale mag‘rib tarafg‘a bir nazar qil.
Ko‘zingg‘a naqshlik manzar ko‘rungay,
Hama oyinasi javhar ko‘rungay.
Erur yoni ravnlik katta ayvon,
Egosi nomi Mahmudxo‘ja eshon.
Muhabbatlik mango bir oshnodur,
Na tanho oshno balkim, og‘odur...¹²⁰.

Shoirning “Asiri zulfum ersang, kokulingga mubtalo man ham, Xarobi holim ersang, holingga bag‘ri ado man ham” bayti bilan boshlanuvchi muvashshah-g‘azali A’zamxon nomiga bog‘langan. Bu shaxs, bizningcha, shoirning Toshkentda uchrashgan do‘stlaridan biri. Bu haqda o‘qiymiz: “...Sog‘lig‘im o‘zgarib qon tomirim harakatidan turli-tuman holatlar paydo bo‘la boshladi. Shuning uchun tabiblarning “safar kasallikni ketkizadi” degan iboralari mazmunini amalga oshirib Toshkent tarafiga yo‘l oldim. Tarix 1306-yil shavvol (1889-yil iyun) oyi o‘rtalarida Toshkentga kelib, Hoji A’zam ismli bir g‘oyibona do‘stim bilan uchrashishga musharraf bo‘ldim. U kishining qayta-qayta taklif qilgani (sababli) Ko‘kaldosh madrasasida yashab,

¹¹⁹ Фурқат ижодиёти. – Т.: Фан, 1990.– Б.73.

¹²⁰ Фурқат. Сабоба хитоб (Тошкентга хат). Танланган асарлар. – Т., 1959.– Б.109-110.

uning dasturxonidan noz-ne'matlar tanovul qildim. (Do'stim) mening tuzalib ketishimga qo'lidan kelgancha yordamlar qildi. Mo'l-ko'lchilik davosidan mizojim yaxshilana boshladi, oz kunda sog'ayib ketdim. To'qqiz oygacha (do'stim) bu yerda ko'nglimga qarab hurmat e'tibor qildi. Bu orada (men ham) o'zimga munosib ishlarga mashg'ul bo'ldim. Viloyatning ko'zga ko'ringan va martabali kishilaridan tanish-bilish paydo qildim. Qozi va mingboshilar guruhida mening ta'rifimdan xabar topdilar...”¹²¹ Shuningdek, shoirning “Ermas manga g'araz gul, guldin nishon o'zingsan” misralari bilan boshlanadigan muxammasi ham A'zamxon nomiga muvashshah bog'langan.

Mahvasho, sensiz menga qilurg'a tongg'a tegru intizor,

Och yuzingkim, ko'kda oy birla garozu kechalar, –

misralari bilan boshlanadigan muvashshah-g'azal shoirning qo'qonlik do'stlaridan Muhiddinxonga bag'ishlangan. Buni biz uning 1889-1891-yillarda Toshkentda ekanida Muqimiya yozgan she'riy maktubidan taxmin qilishimiz mumkin. Maktubda o'qiymiz:

Salom, ey menga yor-u oshinolar,

Qadrdonlar, zamiri purziyolar.

Muqimi-yu, Hoji Muhitdin, Zavqiy,

Muhayyir – barcha zakki-yu rasolar¹²².

Muhiddinxon nomining barcha shoirlar qatorida keltirilishidan uning ham shoir ekanligi ma'lum bo'ladi. Agar bu shaxs Hoji Muhiddin Muhyi ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, muvashshah bog'langan shaxs shoir Muhyi bo'lib chiqadi. “Zotan, Furqat o'z hayotining oxiriga qadar ham Muhyi iste'dodiga tan berib, uning

¹²¹ Фурқат ижодиёти. –Т.: Фан, 1990. – Б.72.

¹²² Фурқат. Танланган асарлар. – Т.: F.Фулом номидаги адабиёт ва санъат, 1975. – Б.273.

g‘azallariga tatabbular bitib, unga ko‘p maktublar va o‘z asarlarini yo‘llab yashagani manbalardan ma’lum”¹²³.

Muqimiyning yangi topilgan she’rlari orasidagi “Yuzmu tobon, charx uza yo mehri anvardakkina”¹²⁴, Furqatning “Yuzung guldin musaffodur, labing rangi xinodin ham”¹²⁵ hamda “Yashnab o‘tsang lolagun xil’at kiyib, aylab shitob, Tushmag‘aymu rasta ahlin jonlarig‘a pech-u tob”¹²⁶ matla’li g‘azali Yusufjonga muvashshah qilingan. Bu shaxs haqida professor Sh.Yusupov “Xufiya qatlamlar” asarida atroflicha ma’lumot bergen¹²⁷. Furqatning Istanbuldan yo‘llangan “Sabog‘a xitob” she’riy maktubida shoir savdogar do‘stlari orasida Yusuf boyvachchani ham alohida ehtirom bilan yodga oladi. Gap shundaki, professor Sh.Yusupovning hikoya qilishlaricha, u kishi avvaliga toshkentlik savdogarlardan bo‘lgan otalari Muhammad Yusuf boyvachcha Nurmuhammad o‘g‘li o‘sha davrning mashhur hofiz va shoirlari bilan do‘st bo‘lganliklarini bilganlari uchun she’riy maktubda tilga olingan Yusuf boyvachchani o‘z otalari deb taxmin qiladilar. Lekin keyinchalik bu taxmin xato bo‘lib chiqadi. Olim izlanishlar natijasida maktubda yodga olingan Yusuf boyvachchaning yaqinlari bilan tanishishga muvaffaq bo‘ladilar. Yusuf boyvachchaning Furqat tomonidan Rahbarniso deb ism qo‘yilgan qizlari va kelinlari bilan suhbatlashadilar.

“Yusuf boyvachcha Abdurasulhoji o‘g‘lining otasi asli Qo‘qonning tog‘lik mahallasidan bo‘lib, tijorat ishlari bilan Toshkentga qatnab yurganida shu yerlik bir savdogarning qiziga uylanib, toshkentlik bo‘lib qolgan ekan. Yusuf boyvachcha o‘sha Tarnovboshi(Toshkentdagi) mahallasida 1855-yilda tug‘ilib, ota kasbi savdogarchilikda umri kechgan... Furqat bilan Yusuf boyvachchaning do‘stlashuvida

¹²³ Қаранг. Ўша асар. – Б.121.

¹²⁴ Мадаминов А. Янги баёз. – Т., 1997. – Б.14.

¹²⁵ Фурқат. Мұхаббат йўлида. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б.125.

¹²⁶ Ўша асар. – Б.12.

¹²⁷ Юсупов Ш. Хуфия қатламлар. – Т.:Маънавият, 1999. – Б.144.

avvalo, uning ham she’riyatga qattiq qiziqqanligi, zamonaviy ilm-fanni egallash yo‘lidagi fidoyiligi, ikkinchidan esa, otasi asli qo‘qonlik bo‘lganligi ham bois bo‘lgan bo‘lsa ajab emas. Rahbarniso momo otalarining Furqatdan tashqari Muqimiy, Abdulla Qodiriy, To‘ychi hofizlar bilan ham qadrdon bo‘lganligi, ular Yusuf boyvachcha hovlisida tez-tez bo‘lib, ajib suhbatlar qurbanliklari xususida, otalari bu aziz do‘satlari haqida umrining oxirigacha tinmay hikoya qilganligi to‘g‘risida to‘lib-toshib gapirdilar...”¹²⁸.

Furqat ijodida ham boshqa zamondosh shoirlar qatori bir shaxs nomiga bir necha muvashshah-g‘azal bitilganini kuzatish mumkin. Masalan, Toshkandxon nomiga 2 ta, Yusufjon nomiga 2 ta, Qalandarxon nomiga 4 ta, Mulla Abduqodirjon nomiga 2 ta muvashshah bog‘langan. Bundan tashqari shoirning, yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, A’zamxon nomiga 1 ta g‘azal va 1ta muxammasi ham muvashshah qilingan.

Hamza Hakimzoda Niyoziy – Qo‘qon adabiy muhitining yirik vakillaridan biri. Shoир o‘z davri adabiy an'analarini munosib davom ettirib ko‘plab muvashshahlar yaratgan. Uning muvashshahlari, asosan, g‘azal janrida. Shoirning 1988-yilda nashr etilgan devonida jami 18 ta muvashshahi o‘rin olgan. Ulardan 16 tasi g‘azal, 1 tasi murabba’, 1 tasi muxammas janrlarida yaratilgan. U yaratgan muvashshahlarda Karimxon, Hojixon, G‘ulomxon, Qodirxon, Nizomxon, Yunusjon, Rahimxon, Muxtorxon, To‘raxon, Mullo Rizoxon va boshqa zamondoshlarining nomlarini o‘qiyimiz. Hamza muvashshahlari orasida ayol nomlariga yozilgan muvashshahlar ham uchraydi. Xusan, “Dilbaro, hajring o‘tig‘a sabr qilmog‘im xaraj” misralari bilan boshlanuvchi g‘azali Dilbarxon nomiga bitilgan. Bu muvashshahning o‘ziga xos tomoni shundaki, shoир g‘azalni shu nom bilan boshlaydi. “Rahmi yo‘q, ey bevafo dildor, bilmaysan hanuz” misralari bilan boshlanadigan g‘azal-muvashshahni ham shoир Rahimxon nomiga ishora bilan boshlaydi. Hamza

¹²⁸ Ўша асар. – Б.130-131.

ijodida ham bir nomga bir necha muvashshah yozilgani kuzatiladi. Jumladan, Muxtorxon nomiga ham g‘azal, ham murabba’ bitilgan.

Qo‘qon adabiy muhiti vakillaridan yana biri Husayinqli Sulaymonqli o‘g‘li Muhsiniy ijodida ham muvashshahlar salmoqli o‘rin egallaydi. Shoirning Abduqodirjon, Yunusjon, A’zamxon, Rahimxon, Xushnazarxon, Sayidxon, Sultonazarxon, Yusufxon, Komilxon, Sultonxon kabi yaqinlari nomlariga yozilgan muvashshah-g‘azallari va Solihxon ismiga bitilgan bir muxammasi mavjud.

Zoriy taxallusi bilan ijod qilgan shoirning asl ismi Usmonxo‘ja eshon Iskandarxo‘ja bo‘lib, u 1834-1910-yillarda Qo‘qonda yashagan. Shoir ishqiy, ijtimoiy-siyosiy, diniy-tasavvufiy mavzularda asarlar yozib, xalq e’tiboriga tushgan. Uning ijodida ham boshqa shoirlarda bo‘lgani kabi muvashshah-g‘azallar mavjud. Xususan, “Normuhammadjon” nomi yashirilgan muvashshahi lirik g‘azal bo‘lib, maqta’da ism yashirilganiga ishora berilgan:

Nafosat nurini darj etti Zoriy, garchi nomingga,

Kavokib shu’lasi xurshidi raxmoningga qul bo‘lsun!

XIX asr o‘zbek adabiyotining iste’dodli namoyandalaridan yana biri shoir Mulla Mirmahmud Mirshamsiddin o‘g‘li Qoriy Xo‘qandiyning “Devon”idan g‘azal, muxammas, ta’rix janridagi she’rlari qatori o‘ttizdan ortiq muvashshah-g‘azallari ham o‘rin olgan. Uning muvashshah-g‘azallaridan Solihxon, Qayumxon, Tursunxon, Muhammadjon singari zamondoshlari nomlarini o‘qiyimiz. Muvashshahlarni o‘qir ekanmiz, shoirlarning she’rda nomlari yashiringan shaxslarga nisbatan alohida do‘stona muhabbatlari bois yaratilganligini ko‘rish mumkin. Bu esa, shubhasiz, do‘stlar orasidagi aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Shuningdek, bir shaxs nomiga bir necha shoirlar tomonidan muvashshahlar yozilgani ma’lum. Masalan, Jamolxon, Normuhammad, Rashidxon nomlariga Furqat ham, Muqimiy ham muvashshah-g‘azal yozganliklaridan ko‘rinadiki, shoirlarning bu

shaxslarga hurmatlari baland bo‘lgan, ular bilan o‘zaro yaqin aloqalari bo‘lgan¹²⁹. Shoirlarning ko‘ngilga yaqin kishilariga atab muvashshah yozganliklaridan va xotira uchun in’om etganliklaridan ba’zi muvashshahlarni o‘shalarning iltimosi bilan yozilgan bo‘lishi ham mumkin, degan xulosaga kelish mumkin.

2.2.Toshkent va boshqa adabiy muhit vakillari ijodida muvashshahlar

Ma’lumki, XIX asrning ikkinchi yarmi Toshkent adabiy muhitining shakllanish davri bo‘ldi. Bu davrda Miskin, Xislat, Sidqiy Xondayliqiy, Kamiy, Almaiy, Tavallo, Avloniy singari ko‘plab ijodkorlar yetishib chiqdi.

O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotining ko‘zga ko‘ringan shoirlaridan Toshkent adabiy muhitining yirik vakili Karimbek Kamiy muvashshahchilikda barakali ijod qilgan shoirlardan hisoblanadi. Uning “Dilni obod aylangiz” to‘plami¹³⁰ga kirgan she’rlaridan 56 tasi muvashshah asosida yaratilgan bo‘lib, ulardan 54 tasi g‘azal, 2 tasi muxammas janrida. Shoirning Alixon, Mirzoxon, Mahmudxon, Nurmuhammadxon, A’zamxon, Boqixon, Qosimxon, Islomxon, Soyibxon, Toshkandxon, Rashidxon, Sultonxon, Yo‘ldoshxon singari o‘nlab zamondoshlari nomlariga yozgan muvashshahlari ma’lum. Jumladan, shoir A’zamxon nomiga 2 ta, Qosimxon nomiga 3 ta, Toshkandxon nomiga 2 ta, Mirzoxon nomiga 2 ta, Sidiqxon nomiga 2 ta muvashshah yozganidan bu shaxslar bilan aloqasi yaqin bo‘lganini bilish mumkin. Quyidagi muvashshah-g‘azal shoirning muvashshahchilikdagi mahorati aks etgan asarlari sirasiga kiradi:

Nettikim, etsalar ohang navosoz begin,

Bo‘lub “Ushshoq” elina hamdam-u hamroz, begin.

---

¹²⁹ Қаранг: Пардаев К. Муқимий шеърияти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Мухаррир, 2019. – Б.174.

¹³⁰ Каримбек Камий.Дилни обод айлангиз. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1998. – Б.160.

Vola o‘lsam mani miskin, ne ajab, nag‘masidin
Soz olib noz ila aylasa “Shahnoz”, begin.

“Rost” aytayki, falak Mushtari-yu Zuhrosin,
Etsa raqs ovvoraytar mashqi “Chapandoz”, begin.

Mahv o‘lub, ofarin aylardi “Iroq” ahli, agar
Ko‘rsalar erdi “Ajam” mashqida bir oz, begin.

Holim oshufta, ko‘ngul shefta, jon xasta erur,
Bir “Bayod” ila mani ayla sarafroz begin.

Murg‘i jonlarni shikor etsa “Suvora” chiqibon,
Yo‘q ajab, sarvi sarafrozimu shahboz begin.

Aylagim umrin uzun, qadrini “Buzruk”, yorab,
Qolmasun ranju alam ham qishu ham yoz, begin.

Necha yil o‘ldi-tirildi bu qalandar Kamiy qul,

Nag‘ma savtimu va yo sehrmu, e’joz, begin!?

G‘azalda radif sifatida takrorlanib kelgan “begin” so‘zi uning erkak kishiga qarata yozilganini, birinchi misradagi “navosoz” esa bu kishining sozanda, bastakor ekanligini ko‘rsatib turibdi. Muvashshah usulida yozilgan mazkur g‘azalning toq misralaridan “Nurmuhammadxon” ismi kelib chiqadi. Demak, bu g‘azal Kamiyning nafaqat musiqaga oid bilimdonligini ko‘rsatishi bilan, shuning barobarida, bizga noma’lum bo‘lgan yana bir sozanda zamondoshi haqida xabar berishi bilan ham alohida qiymatga ega¹³¹. Boshqa shoirlar ijodida kuzatilganidek, mazkur g‘azal matnida ham 2-bayt tushib qolganligi bois muvashshah qilingan ismning “d”, “x” harflari yetishmaydi.

Shoirning Boqixon nomiga yozgan muvashshahi haqida adabiyotshunos O.To‘laboyev shunday yozadi: “Mo‘minjon Toshqin “Toshkent shoirlari”ning Kamiyga oid qismida shunday yozadi: “Shoir Kamiy (...) ovqatga pul topolmasa Chorsudagi Boqijonboynikiga borib ovqatlanib kelar edi. Bu – Boqijonboy o‘scha zamonning obro‘lik a’yonlari va kiborlaridan bo‘lib, Kamiy singari shoir va fozillarni do‘st tutar va o‘zining ham adabiyotga ancha aqli yetar, donishmand bir odam edi”. Shu muallifning Mo‘minjon Muhammadjonov imzosi bilan chop etilgan “Turush urunishlari” kitobida esa yana Boqijonboy nomiga duch kelamiz. Bu safar uni Munavvar qori tashkil qilgan jadid maktabining imtihon majlisida uchratamiz. Kitobda Boqijonboyning imtihondan keyingi nutqi keltirilgan. Unda mazkur zot xalqni yangicha maktablarga targ‘ib qiladi, uning afzalligini so‘zlaydi va sarmoyador kishilarni bunday maktablar uchun moddiy yordam berishga da’vat qiladi¹³². Abdulla Avloniy o‘zining 1914-yilda yozilgan “Tiyotr xususida munozara” maqolasida Toshkent shahrida tashkil topgan “Jamiyati xayriya”ning “raisi hurmatlik

¹³¹ Қаранг: Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Т.: Мұхаррир, 2018. – Б.160-161.

¹³² Мўминжон Муҳаммаджонов. Турмуш уринишлари. – Т.: Бадиий адабиёт. 1964. – Б.244-247.

Boqixonboy Dadaxonboy o‘g‘illari”¹³³, deya ma’lumot beradi. Biz ushbu ma’lumotdan Boqijonboyning millat taraqqiyoti yo‘lida ochilgan jamiyatga raislik qilganidan tashqari uning to‘la ismi sharifini ham bilib olamiz. Darvoqe, “Jamiyati xayriya” tashkil topayotgan ayni kunlarda Kamiy ham uning tashkilotchilari yonida edi. Shoirning ushbu jamiyatning ahamiyati haqida yozilgan maxsus she’ri bor. Ma’lum bo‘ladiki, Kamiy va Boqijonboy “Jamiyati xayriya” tashkil topgan kunlarda ham birga edilar. Muvashshahda darj etilgan “Boqixon” nomi, demak shoirning hammaslak zamondoshi va millatparvar birodari Boqijonboy Dadajonboy o‘g‘li bo‘lib chiqadi. G‘azalda muvashshahchilik an’anasiga ko‘ra va yoshi ulug‘ligini hisobga olib “jon” o‘rniga “xon” qo‘shimchasi qo‘llanilgan”¹³⁴.

Kamiy muvashshahlaridan yana biri Abdulazizzon nomiga yozilgan(bu haqda I bobda to‘xtalgan edik). Adabiyotshunos Sh.Yusupov bu kishining to‘la ismi sharifi Abdulazizzon Boboxon o‘g‘li ekanini aytadi va “o‘zi uchrashgan, hamsuhbat bo‘lgan ajoyib zotlar” haqida bir emas, to‘rtta kitob tasnif etgani haqida ma’lumot beradi. Abdulazizzon 1928-yilda 74 yoshida vafot qilgan¹³⁵. Mazkur muvashshahning o‘ziga xosligi uning noma shaklida yozilgani hamda barcha ta’rif-u tavsiflar muvashshah bag‘ishlangan Abdulazizzonga tegishli ekanligidir¹³⁶.

Karimbek Kamiyning quyidagi muvashshah-g‘azali Qosimxon ismi bilan bezalgan:

Qutulmoq, ey hazin jon, istama javru jafolardin,

Ko‘ngil uzmoqni imkon yo‘q erkan dilrabolardin.

Asiri turrai miskin kamandi, ey dil, o‘lmishsan,

¹³³ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. – Т.: Маънавият, 1998. – Б.224.

¹³⁴ Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Т.: Мұхаррір, 2018. – Б.88.

¹³⁵ Қаранг: Йосупов Ш. Хуфия қатламлар. – Т.: Маънавият, 1999. – Б.141.

¹³⁶ Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Т.: Мұхаррір, 2018. – Б.88.

Sahar bu xushxabar yetti menga bodi sabolardin.

Sumanbar sarvi qadlar ishqidin, ey bulbulu qumri,
Degilkim, qoldimu men chekmagan ohu navolardin.

Mayi la’li tamannosi-la maxmur o‘ldum, ey soqiy,
Karam-la bir qadah sung‘il labi yetgan shifolardin.

Xiromu g‘amzasi jonim olib, dinim taloshurlar,
Ne mehnatlarni chekmishman ko‘zu qoshi qarolardin.

Ilohi, yetmasun bodi xazon gulzori husn ichra,
Ijobat ayla, yo rab, ishq eli qilgan duolardin.

Ne xush tole’ erurkim, lutf aylab o‘sha xo‘bonim,
Kamiy quldur, desa, ko‘yimdagи yurgan gadolardin.

Qosimxon ismli shaxs va uning shoir Kamiy bilan yaqinligi haqida adabiyotshunos Olim Oltinbek bergan ma'lumotlarga tayanib, mazkur muvashshah shu shaxs nomiga yozilgan, degan xulosaga kelish mumkin: “Qosimxon to‘ra Sayfiddinxon to‘ra o‘g‘li Muztarib (1858 – 1944) Qalandarxonan mahallasida tavallud topgan. Aytishlaricha, Toshkentdagi Qalandarxonanining tashkil topishi bevosita shu

kishining otasi Sayfiddinxon to‘ra nomi bilan bog‘liq. Sayfiddinxon to‘ra asli Xo‘jandlik bo‘lib, pirining topshirig‘i bilan Toshkentga kelgan va qalandarlik tariqatiga murshidlik qilgan. Qosimxon to‘raning savodi otasida chiqqan. Hatto, Toshqinning guvohlik berishicha, “she‘r va adabiyot ustozi” ham padari buzrukвори екан. Devoni yo‘q. She’rlari anchagina, lekin tarqoq. Bedil, Hofiz, Hoziq, Vasliy va boshqa shoirlarning g‘azallariga taxmislari bor. Tabiiy, she’rlari, asosan, diniytasavvufiy ruhda. Toshqinning aytishicha, “Mavlono Kamiyni, kambag‘al bo‘lgani uchun, ko‘p tarbiya qilar (ko‘p vaqt ovqat ham sandal ko‘mirlarini berib turar) edi”¹³⁷.

Kamiyning muvashshah-g‘azallari o‘z vaqtida anchagina ma’lum va mashhur bo‘lganligini ba’zi shoirlarning ularga yozgan taxmislardan ham bilish mumkin. Xususan, uning Xoshimxon nomiga bag‘ishlangan “Qo‘ymading hayron etmayin” muvashshah-g‘azaliga Muqimiyl taxmis bog‘lagan.

Toshkent adabiy muhitining mashhur vakillaridan biri Sidqiy Xondayliqiy ijodida ham muvashshahlar talaygina. Jumladan, shoirning 1998-yil nashr etilgan “Tanlangan asarlar”idan 14 ta muvashshah g‘azali o‘rin olgan. 8 ta muvashshah-g‘azali esa nomi eng ko‘p uchraydigan G‘ulomxonga bag‘ishlangan. Bundan tashqari Omonjon, Obidjon, Sobirxon kabi yaqinlari nomlariga atab yozgan muvashshahlari ham mavjud. “Odatda muvashshah faqat tirik do‘sning nomiga bog‘lanadi”¹³⁸, lekin Sidqiy Xondayliqiy ijodida muvashshah tabiatiga xos yangilik – bu uning o‘g‘li Omonjon vafotiga marsiya tariqasida yozgan muvashshahidir. Muvashshah-marsianing to‘liq matni quyidagicha:

Ul dilraboni man nega shaydosi bulmayin,

Ko‘ngul xush o‘lmas orazi bayzosi bo‘lmayin,

¹³⁷ Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Т.: Мухаррир, 2018. – Б.54.

¹³⁸ Қаранг: Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том.– Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б.92-93.

Mexri ruhini ko‘rg‘och oni hamchu oyina.

Ul damda nega mahvi tamoshosi bo‘lmayin.

Qshufta bo‘lmadim, mani boshimda bir dame,

Ul mahliqoni zulfini savdosi bo‘lmayin.

Nolon o‘lub bag‘irni firoqida ezmadim,

Yodimda qumridek qaddi zebosi bo‘lmayin.

Jonim badanda bir nafas tobmag‘ay qaror,

To bu varaqda vasfining inshosi bulmayin.

Aslو farog‘at ila dame tuzmadim nashot,

Boshimda toki ming alolosi bo‘lmayin.

Nechun qaror tobqusi Sidqiy xomush o‘lub,

To ko‘yi yori maskanu ma’vosi bulmayin¹³⁹.

Toshkent adabiy muhiti vakillaridan olim va shoir Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy Hariqiy ham XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi adabiy

---

¹³⁹ Сидкий Хондайликий. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 1998. – Б.85.

jarayonda qatnashgan va o’sha davrdagi yetuk shoirlar Kamiy, Xislat, Miskin, Sidqiy kabi shoirlar bilan mustahkam aloqada bo‘lgan¹⁴⁰. Hariqiy ijodida ham muvashshahlar salmoqli o‘rin egallagan. Shoир devonida Akbarxon, Mullo Abdulfattohxon, Mullo No‘monjon, Mullo Mahkamxon, Hojixon, Nuriddinxon, Mirqosimxon, Mullo Ahmadjon, Mirhidoyat qori, Inoyat qori, Nizomiddin qori kabi shaxslar nomlariga yozilgan jami 34 ta muvashshah-g‘azali mavjud. E’tiborlisi, shoир yaratgan muvashshahlarning aksariyati diniy-tasavvufiy mavzuda. Madqosimxon nomi bilan ziynatlangan “Izhor etay” muvashshah-g‘azali matni quyidagicha:

Masoliki silki muhabbatlikni man izhor etay,

Sajda aylab gul yuzingg‘a uzru istig‘for etay.

Yodi vasling-la ibodatda agar sahv aylasam,

Tavba-yu taqsir etib ham sajdani takror etay.

Dil bilan aylab tavajjuh ka’bai ruxsoringga,

Til bilan takbiru ta’zimingni ham iqrор etay.

Qonmu sobit bo‘lub zikru xayolingg‘a mudom,

Jumlai vasfi jamoling kechalar iksor etay.

Oh urub hasrat bilan hajringda toqat qolmadi,

Arzi holim xizmatingga noiloj axbor etay.

Sirri maxfiy dilda qat-qat erdi bargi g‘unchadek,

Fosh qilmak har birini aybdur nochor etay.

---

¹⁴⁰ Қаранг.Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший (Ҳарикий). Девони Ҳарикий. –Т.: Фан ва технология, 2009. – Б.6.

**Mehnati hajring ila ko'ksim choku jismim xarob,
Arzi holim ishtiyoqi suhbatu diydor etay.**

**Xokbo'si dargahing bo'lsa tuyassar xastag'a,
Xoki poyingga o'shal dam jonimi iysor etay.**

**Iltifot aylab mayi vasling qulingni shod qil
Toki shavqing-la tomomi ag'yorni inkor etay.**

Necha muddatdur Hariqiy vasling aylar orzu.

Demading san bir yo'li mehmon gulruxsor etay.

Shoir ijodida ham bir shaxs nomiga bir necha muvashshah bitilgani kuzatiladi.

Jumladan, Mullo Abdulfattohxon nomiga 6 ta, Mirhidoyat qori – Mullo Hidoyat qori nomiga 12 ta, Mullo No'monjon – No'monxon – Hoji No'monxon nomiga 4 ta, Inoyat qori nomiga 2 ta, Mullo Mahkamxon nomiga 2 ta, Mullo Ahmadjon nomiga 3 ta muvashshah-g'azal yozilgan.

Bositxon Hariqiy muvashshahlari, asosan, erkaklar nomiga bag'ishlangan. Shuningdek, boshqa shoirlarda kam uchraydigan holat – shaxslar nomi va nisbalari to'liq berilgani bois she'rдagi misralar miqdori 17 baytgacha yetgan muvashshahlar mavjud.

Toshkent adabiy muhiti vakillaridan Mulla Qo'shoq Miskin ijodida g'azal janridagi muvashshahlar ko'p uchraydi. Shoirning Yusufxon, Xolmuhammadxon, Muhammadjon, Ismoil maxzum, Ziyoruddinxon, Alixon, Omilxon singari zamondoshlari nomiga bitilgan muvashshah-g'azallari ma'lum. Nomlari zikr etilgan kishilar ismiga Miskin bilan bir davrda yashab ijod qilgan yana qator shoirlar ham muvashshah bog'laganlar. Kamiyning Xolmuhammadxon, Alixon, Mirzo

Shoshiyning Alixon, Xislatning Yusufxon, Alixon kabilarning nomlariga muvashshah bog‘laganlaridan ko‘rinadiki, ismlari muvashshah qilingan kishilarning Miskin va uning ijodiy davrsasi uchun yaqin shaxslar bo‘lgani haqidagi xulosaga olib keladi¹⁴¹. Xususan, shoirning Ziyovuddinxon ismiga muvashshah qilingan “Zoye aylab g‘amza tiyrin otma ko‘p begonaga” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali zamondoshi shoir Haziniy ismiga bog‘langan, degan mulohaza bor. Chunki “Haziniy o‘z zamondoshlari Muqimi, Muhyi, shayx Sulaymon Mahjur, Nojiy(Qalandar), Nasimi, to‘raqo‘rg‘onlik Ibrat, toshkentlik Kamiy, Miskin, Xislat, Sidqiy Xondayliqiy kabi shoirlar bilan ijodiy muloqotda bo‘lgan”¹⁴². Miskin va Haziniy o‘rtasidagi ijodiy muloqot Haziniyning ko‘p shoirlar muxamma bog‘lagan mashhur “Yo hayot an-nabiy” radifli g‘azalining ohangi va radifini saqlagan holda yozgan muxammaida ham ko‘rinadi. Shuningdek, shoirning Xolmuhammadxon ismiga muvashshah qilingan: “Husningni, ey parivash, e’lon etaymu etmay?” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali Kamiyning Husaynbek ismiga muvashshah qilingan “Husningni, ey parivash, e’lon etaymu etmay?” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azaliga tazmin qilingan¹⁴³.

Toshkent adabiy muhitining ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri Sayyid Orifxo‘ja o‘g‘li Xislat ijodi bilan yaqindan tanishar ekanmiz, muvashshahlarning betakror namunalarini uchratamiz. Jumladan, shoirning 17 g‘azal va 2 muxammasi muvashshah qilingan bo‘lib, ulardan Hamdamxon, Rahimxon, Asqarxon, Umarxon, G‘ulomxon, Yo‘ldoshxon,Oxundjon, Komilxon, Sultonxon, Miyonxon, Hojixon kabi zamondoshlari nomlarini o‘qiymiz. Shuningdek, Hamdamxon nomiga 2 ta, Asqarxon nomiga 2 ta, Umarxon nomiga 2 ta, Sultonxon nomiga 2 ta g‘azali

---

¹⁴¹ Қаранг.Нуриддинов Ш.Б. Мулла Кўшоқ Мискин хаёти ва унинг адабий мероси. – дис.филол.фан.номз. Т., 2011. – Б.79.

¹⁴² Ўша дисс. – Б.78.

¹⁴³ Ўша дисс. – Б.80.

muvaşşah qilinganidan shoirning mazkur shaxslar bilan aloqasi yaqin bo'lganini bilish mumkin.

O'zbek milliy uyg'onish adabiyotida an'anaga aylangan muvaşşahchilik Xorazm adabiy muhitida shoh va shoir Feruz rahnamoligida rivojlandi. Ma'lumki, Shermuhammad Munis, Ogahiyalar adabiy maktabi davomchilari bo'lmish mazkur adabiy muhit vakillari Sharq adabiyoti durdonalaridan ma'naviy oziq olgan, an'analar bag'rida shakllangan, rivojlanib kamol topgan edi. Ular muvaşşahchilikda ham sermahsul ijod qilib, adabiyotimiz xazinasini o'ziga xos muvaşşah asarlar bilan boyitdilar. Jumladan, Feruz, Komil, Rojiy Xorazmiy singari shoirlar yaratgan muvaşşahlar faqatgina shakl hodisasi bo'lmay, balki badiiy yetukligi bilan e'tiborni tortadi.

Muhammad Rahimxon – Feruzning ham, asosan, ishqiy g'azallari muvaşşah qilingan. Ularda Rajabjon, Yusufjon, Yunusjon, Fanojon, Qadamjon, Otajon kabi zamondoshlari nomlarini uchratamiz.

Shoirning:

Yuzungdur, ey parivash, husn burjining to'lin mohi,
Iki qoshing hiloli iyd yanglig' borchcha dilxohi, –
bayti bilan boshlanadigan g'azali ham muvaşşah-g'azallardan bo'lib, g'azal baytlaridagi toq misralarning birinchi harflari qo'shilishidan Yusufjon ismi kelib chiqadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, muvaşşahlar, asosan erkaklar ismlariga bitilgan. Feruz muvaşşah-g'azallari orasida esa ayollar ismiga bog'langanlari ham uchraydi. Jumladan, shoirning:

Furqating soldi dilu jon ichra o't,
Kufri zulfing dinu iymon ichra o't, –

matla’si bilan boshlanuvchi g‘azali Fanojon ismiga muvashshah qilingan. Xorazmda ayollar ismiga “jon” qo‘sishimchasi qo‘shib aytilishi hisobga olinsa, ushbu muvashshah-g‘azal ayol nomiga yozilgan bo‘lishi haqiqatga yaqindir¹⁴⁴.

Xorazm adabiy muhiti vakillaridan yana biri Muhammad Yusuf Rojij Xorazmiy ijodining ham salmoqli qismini muvashshahlar tashkil etadi. Jumladan, 2008-yilda nashr qilingan “Jamoling gulshanining bulbuliman” nomli tanlangan asarida jami 18 ta muvashshah-g‘azal o‘rin olgan bo‘lib, ular Niyozmuhammadjon, Muhammad Imonjon, Oysajon, Najmiddin, Xoljon, Pahlavonjon, Tolibjon, Otajon, Avazjon, Muhammadjon, Nosirjon, Yoqubjon, Muhammadiyorjon kabi yaqinlari nomiga bitilgan. Ulardan Muhammadiyorjon nomiga 2 ta, Muhammad Imonjon nomiga 2 ta, Avazjon nomiga 2 ta, Tolibjon nomiga 2 ta, Otajon nomiga 2 ta muvashshah-g‘azal ekani ma’lum bo‘ladi. Shuningdek, shoirning Alisher Navoiy g‘azaliga yozgan bir muxammasi ham muvashshah bo‘lib, Sharifjon nomiga bog‘langan.

Shuningdek, Xorazm adabiy muhitining yetuk shoirlaridan Komil Xorazmiy ijodida ham Abdurahimjon, Abdullohjon, Otajon, Muhammad Imonjon kabi shaxslar nomiga bitilgan muvashshah-g‘azallar mavjud. Adabiyotshunos Sh.Nuriddinov shoirning Nasriddinjon, Abdullajon, Ibrohimjon, Otajon, Jumajon, Muhammadaminjon singari zamondoshlari nomiga bitilgan muvashshahlarini aniqlagan. “Nomlari zikr etilgan kishilarning ismiga Komil mansub bo‘lgan adabiy muhit vakillari ijodida ham bir qator muvashshahlar bitilgan. Xususan, shoirning katta zamondoshi Munis ham Abdullajon, Ibrohimjon ismlariga muvashshah bog‘langan. Albatta, Munis va Komil g‘azallarida ismlari muvashshah qilingan kishilarning shaxsiyati alohida izlanishni taqozo qiladi. Umuman olganda, muvashshahlar zamondosh kishilar nomiga bitilgani aniq. Bu hol ismlari muvashshah

---

¹⁴⁴ Махаммадиева Ю. Ферузнинг бадиий маҳорати. фил.фан.бўй.фал. док. – Т., 2021. – Б. 25.

qilingan kishilarning Komil va uning ijodiy davrasi uchun yaqin shaxslar bo‘lgani haqidagi xulosaga olib keladi”¹⁴⁵.

O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotida an’anaga aylangan muvashshahchilik nafaqat, Qo‘qon, Toshkent, Xiva adabiy muhitlariga, balki Turkistondagi barcha adabiy muhitlar uchun xos edi. Xususan, kattaqo‘rg‘onlik shoir Muhammad Rasul Nojiy-Xoib ijodida Xaliljon nomiga, sayramlik shoir Yusuf Saryomiy ijodida Usmonjon nomiga, o‘shlik shoir Amoniy Araboniy ijodida Mulla Abdulla nomiga bitilgan muvashshahlarning mavjudligi bu an’ananing ijod ahli orasida naqadar ommalashganidan dalolat beradi.

Samarqandlik mashhur shoirlardan Sayyid Ahmad Vasliyning ham muvashshah yozganligi haqida “Tazkirai Qayyumi”da o‘qiymiz: “... muhtaram shoir bu kitobda qirq dona g‘azalni muvashshah etmishdurlarki... (shunga) hayron bo‘lmoqdamiz”¹⁴⁶. Shoir Vasliyning 40 ta she’ri muvashshah ekanligiga tazkira muallifining taajjublanishi, bizningcha, XX asr boshlaridagi muvashshahchilikka va shu orqali ishqiy mavzudagi she’rlarga bo‘lgan salbiy qarashlar natijasi bo‘lsa kerak. Tazkirada shoirning Sobirxon ismli kishiga yozgan muvashshahi ham keltiriladi.

Kattaqo‘rg‘onlik shoir Ochildimurod Miriy ham muvashshahchilikda sermahsul ijod qilgan shoirlardan hisoblanadi. Xususan, uning Jaloljon, Jamoljon, Komiljon, G‘ulomjon, To‘xtamishjon, Jaloliddin, Dilmurodjon kabi zamondoshlari nomiga yozgan muvashshah-g‘azallari ma’lum. Shuningdek, shoirning muxammaslari orasida Jamoljon, Jaloliddin, Komiljon nomlariga yozgan muvashshahlari ham mavjud. Shoirning Komiljon nomiga 2 muxammas va 1 g‘azalni muvashshah qilganidan bu shaxsning shoirga ancha yaqin bo‘ganini bilish mumkin.

Umuman olganda, Toshkent va boshqa adabiy muhit ijodkorlari asarlaridagi muvashshahlar ma’lum maqsad bilan yaratilgani, ularda nomlari zikr etilgan shaxslar

¹⁴⁵ Нуридинов.Ш. Комил Хоразмий газалларининг жанрий хусусиятлари. // Тафаккур зиёси. 2019,4-сон. – Б.28.

¹⁴⁶ Қайумов П.Д. Тазкираи Қайумий II дафтар. – Т.: ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими, 1998. – Б.441.

shoirlarning yaqin do'stlari, adabiy hamkorlari bo'lganini ta'kidlash kerak. Bu asarlarning yaratilish tarixini o'rganish milliy adabiyotimiz tarixining qorong'u jihatlarini oydinlashtirish jihatidan ilmiy qimmatga molikdir.

Ikkinchi bob bo'yicha xulosalar

1. XV asr Hirot adabiy muhitida muammonavislik an'ana bo'lgani kabi XIX asr oxiri – XX asr boshlari O'zbek milliy uyg'onish adabiyoti ijodkorlari asarlarida muvashshahchilik an'anasi keng tus oldi. Qo'qon, Toshkent, Xiva adabiy muhitlari shoirlari she'riy asarlaridagi muvashshahlar buning dalilidir.
2. Muvashshahlar, asosan, an'anaviy ishqiy mavzuda, g'azal janrida yaratilgan bo'lishiga qaramay, har bir ijodkorning o'ziga xos yondashganini kuzatish mumkin. Masalan, ikki shaxs nomining bir muvashshah-g'azalning juft va toq misralarida ifodalangani(Zavqiy), ijtimoiy va diniy-ma'rifiy mavzularda ham yozilgan (Haziniy, Hariqiy), noma va marsiya shakllarida yaratilgani (Kamiy, Sidqiy Xondayliqiy)dan ham ma'lum. Muvashshahlarning, asosan, erkaklar nomiga bitilgani holda ayollarga bag'ishlanganlarining ham uchrashi(Haziniy, Muqimiyl va b.) fikrimizni tasdiqlaydi.
3. Bir shaxs nomiga bir yoki bir necha shoirlar tomonidan muvashshah-g'azallar yozilgani davr adabiyotida muvashshahchilikning ommalashganiga dalolat qiladi. Muvashshahlar xalqqa manzurligi bois kuyga solinib, davralarda ijro etilgan.
4. Muvashshahchilik an'anasi adabiy muhitlarda keng tarqalgani holda ularda yaratilgan muvashshahlar o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi. Ayniqsa, Qo'qon va Toshkent adabiy muhitlari ijodkorlari tomonida yaratilgan muvashshahlarda shakl va mazmun jihatidan yaqinlik kuzatiladi. Bu, albatta, adabiy aloqalarning yaqinligi bilan bog'liq. Masalan, muvashshah qilingan shaxslar nomiga "mullo", "abdu", "mir" singari ismning oldiga qo'shiladigan; "xon", "jon", "qori", "mahzum", "bek", "boy" kabi ism oxiriga qo'shiladigan so'z va qo'shimchalarning qo'shilishi hamda tazmin

va nazira muvashshahlarning ham uchrashi aynan mazkur adabiy muhitlarga xos. Boshqa adabiy muhitlarda esa, ko‘pincha, “jon” qo‘srimchasining qo‘silishi, masalan, Xorazm, Buxoro adabiy muhitlarida, hattoki ayollar ismiga ham “jon” qo‘srimchasining qo‘silishi mazkur adabiy muhitlarga xos xususiyatlardan deyish mumkin. Shuningdek, muvashshahning juda kam uchraydigan mustazod janri shaklida yozilgan turi hamda ayollar ismiga yozilgan muvashshahlar ham, asosan, Qo‘qon adabiy muhiti vakillari ijodida kuzatish mumkin.

5. Toshkent adabiy muhiti shoirlari ijodida baytlar miqdori 17 baytgacha bo‘lgan muvashshahlar, noma va marsiya shakllaridagi muvashshahlar hamda she’rdagi barcha ta’rif-u tavsiflar nomi muvashshah qilingan shaxsga tegishli bo‘lgan muvashshahlarning uchrashi mazkur adabiy muhitga xos xususiyatlar deyish mumkin.

III BOB. MUVASHSHAHLAR BADIYATI VA SHAKLIY XUSUSIYATLARI

3.1. Muvashshahlarning poetik mazmuni

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari o‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotida muvashshah yozmagan shoirni topish mushkul. Muvashshahlarga faqatgina shakl hodisasi emas, balki badiiyat mezonlari asosida yondashganini kuzatish mumkin. Ayniqsa, Furqat, Muqimiy, Muhyi, Haziniy, Zavqiy kabi shoirlar muvashshah-g‘azallarning badiiy yetuk namunalarini yaratganini ta’kidlash kerak. Akademik A.Qayumovning: “Biz tahlil uchun Furqatning yuksak she’riy qobiliyati, boy va o‘tkir tafakkurga xos g‘azallarini olamiz¹⁴⁷”, – deya e’tirof etib, tahlilga tortgan g‘azallari orasida muvashshahlarning ham borligi fikrimiz dalilidir.

Mumtoz nazmiy an’analarni munosib davom ettirishga intilgan ijodkorlar yaratgan muvashshahlarning mavzu ko‘lamini, asosan, ishqiy (majoziy), diniytasavvufiy hamda ijtimoiy mavzular tashkil etadi.

Azaliy va abadiy mavzulardan bo‘lgan ishq mavzusini har bir ijodkor yangicha va o‘ziga xos poetik talqinda aks ettirishga intildi. Zero, adabiyotshunos Rahim Vohidov aytganidek: “Ishqni kuylamagan shoirni va ishq dardi aralashmagan she’rni topish mutlaqo mumkin emas”¹⁴⁸. Jumladan, g‘azal aksariyat ishq haqida yoziladi. Ishq esa ikki mazmunni: majoziy (insoniy) va ilohiy (haqiqiy) ishqni anglatadi. Har ikkisining ifoda vositalari, obraz, timsollarida o‘xshashlik bor. Qolaversa, tasavvuf ta’limoti bo‘yicha, borliq, inson yoki go‘zal yor ham Haq jamolining jilvasi. Demak, unga muhabbat Ollohga bo‘lgan ishq darajasiga yetishi kerak. Shoirlar o‘z salohiyatlarini ko‘proq mana shu doirada namoyish etganlar. Adabiyotshunos Y.Is’hoqov Alisher Navoiy asarlarida ishq masalasini tahlil qilar ekan, majoziy ishq haqiqiy ishqqa qarama-qarshi qo‘yilmasligini ta’kidlab, shunday yozadi: “...majoziy

¹⁴⁷ Каюмов А. Шеърият жилолари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.46.

¹⁴⁸ Вохидов Р. Алишер Навоий ва илохиёт. – Бухоро, 1996. –Б. 142.

ishq ishqining bir ko‘rinishi yoki haqiqiy ishq yo‘lidagi o‘ziga xos bosqich sifatida baholanadi. Ruhan pok, ma’naviy komil inson uchun majozning o‘zi ayni haqiqatdir”¹⁴⁹.

Muvashshahlarning ham salmoqli qismini ishqiy lirika tashkil etadi, deyarli barcha janrdagi muvashshahlarda ayni janr imkoniyatiga qarab ishq tarannum etilgan. Aksariyat shoirlar ijodida har ikki ishq talqin qilinib, ishqning xosiyati, oshiqning ruhiy holati, ishq sababli qalb va ruhning kamolga erishuvi xususida so‘z boradi. Muhabbat lirkasidagi yetakchi timsollar ham ishq, oshiq, ma’shuqa, raqibdir. Bu timsollar orqali insoniy ishq kechinmalari obrazli tasvirlanadi.

Ishqi ilohiy mavzudagi she’rlari bilan mashhur bo‘lgan shoir Haziniy Ho‘qandiy asarlarida ishq mavzusi “Shoirning qator asarlari Sharq mumtoz adabiyotining fikr mag‘zi – haqiqiy Yor (Alloh taolo) vasfini kuylash konsepsiyasidan ayri emas... Haziniyning turkum she’rlarida e’tiqod va tavhid, Rasulullohga muhabbat g‘oyasi munojot, hamd va na’t tarzida keladi”¹⁵⁰. Shoir majoz orqali haqiqiy sevgisi mavjudligini asoslashga harakat qiladi. Bu esa qissa qahramonlari va o‘z “suygani”ga ishora bo‘lib misralarga tizilgan:

Ul Mavlaviy Jomiy dedi: “Hamdamim”

Purxatoga dunyo vafo qilmadi.

Mirzo Husayn der erdilar: “Mahramim”

Haziniyman, Ibrohimdur suyganim,

Ibrohim – Ibrohimxon ismi shoirning “O‘xshamas” radifli g‘azali va “Iram bog‘i ichra sarvi qomating” misrasi bilan boshlanuvchi murabba’sida ham muvashshah tarzida keladi. Lekin, “Xudodan suhbatini ato qilishni” so‘ralib:

Ey, dilbari olam aro yagona,

San sham’dursan, man misoli parvona

¹⁴⁹ Исхоков Ё. Навоий поэтикази. – Т.: Фан, 1983. –Б.25.

¹⁵⁰ Жўрабоев О. Ҳазиний тўра. – Т.: Фан, 2007. –Б. 50.

Holo o‘zing bir Yusufi Farg‘ona,

Niqob ochsang, elga yuzing-shafqating, – deya ta’rif etilgan “Ibrohimxon kim?” – degan savolga javob berish, albatta, mushkul.

Fikrimizcha, “O‘xshamas”da “xushtakallum, porsovash xubsuvrat, falotuntab” – deya sifatlanishiga qaraganda pokdomon bu zot bilan Haziniy to‘ra o‘rtasida xos suhbatlar bo‘lgan. Shayx va shoir bilan Ibrohimxon ismli kishi o‘rtasidagi muomalot Navoiy ta’biri bilan aytganda “pok yuzga pok nazar bilan muhabbat” tarzidagi, xushsuhbatlardan iborat bo‘lgan deyishga asos bo‘ladi. (Masalan, Mavlono Jaloliddin Rumiy va Shams Tabriziy orasida bo‘lib o‘tgan xos suhbatlarni eslash kifoya.) Shu tariqa aniq-real shaxsga bo‘lgan samimiy munosabat, shoir ijodida majoziy ishq tarzida berilib, oxir-oqibat, albatta, Haq muhabbatiga yetkazuvchi vosita sifatida namoyon bo‘lgan. Majoz va unga bo‘lgan ishqning takomili ilohiy muhabbat-mumtoz adabiyotimizning ulkan namoyandalari qatori Haziniy Ho‘qandiy ijodida ham mazmun, ham tasvir va mohiyatiga ega bo‘lib kelgan¹⁵¹. Ramali musammani maqsur vaznida yozilgan o‘sha mashhur muvashshah-g‘azal matni quyidagicha:

O‘ylasam, mahbubima olamda jonon o‘xshamas,

Hur-u g‘ilmon, jannat ichra balki rizvon o‘xshamas.

Bir ajab ma’shuqae monandi yo‘qtur, benazir,

Ehtimoli bor, Yusufdin bo‘lak jon o‘xshamas.

Ruhparvarlikda anfosi Masihoyi zamon,

La’li nobiga Hizr keltursa hayvon o‘xshamas.

---

¹⁵¹ Жўрабоев О. Ҳазиний тўра. – Т.: Фан, 2007. –Б. 66.

Q‘zgalar Majnunni chashmi birla ko‘rmas Laylini,
Zarra tushsa ishq, ko‘z yoshiga boron o‘xshamas.

Har nechuk dard-u alamdin yor savdosi muhol,
Marhami yori visoli, boshqa darmon o‘xshamas.

Musiqiy minqori qumri, andalib savtin netay,
Nola qilsa, nag‘mayi Dovudi xushxon o‘xshamas.

Xushtakallum, porsovash, xo‘bsuvratdur o‘zi,
Ham falotuntab’likda ahli inson o‘xshamas.

Q-yu kun rashk aylabon, bo‘lg‘ay hijil ruxsoridin,
Nargisi ohu, tishi, la’liga marjon o‘xshamas

Naylaram, oh-u fig‘on etmoqdin o‘zga chora yo‘q.
To Haziniy, bitmasam vasfiga devon, o‘xshamas.

Shoirning ramali musammani maqsur vaznida yozilgan “Azaldin qomatingning naxliga man mubtalo muhtoj” misralari bilan boshlanuvchi Inomjon ismi bilan bezalgan muvashshah-g‘azalida ham ilohiy ishq kuylanadi. G‘azal:

Munavvar aylagay, olamni zulmat bossa, toboning,
Jamolingning boshiga oyu kun birla samo muhtoj , –
misralari bilan yakunlanadi. G‘azalni O.Jo‘raboyev quyidagicha tahlil qilgan:
“Ushbu baytda ifodalangan mazmun – olamni qorong‘ulik bosganida yorning toboni (nurli chehrasi) munavvar qilib yuborishi va uning bu jamoliga oy, kun, samo muhtoj ekanligi chiroyli asoslangan – husni ta’lil. Bir chehraning olamni yoritib yuborishi mubolag‘a (g‘uluv). “Toboning” so‘zi esa “chehrai tobon”ni anglatib, tashbihi

kinoyaga sabab bo‘lmoqda. Tamsil – birinchi misradagi fikrni ikkinchi misradagi jamolning boshi, ya’ni ko‘rina boshlashiga Oy, Kun va Samo muhtojligini misol keltirilmoqda. Baytda yana ramziy ma’no ham yashirin, ya’ni va’da etilgan Yor-Alloh jamoliga ishora”¹⁵².

Qo‘ldoshxon nomiga muvashshah qilingan “Qo‘ysa qadam kulbama ul oftob” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali ham ishqilohiy mavzudagi she’rlar sirasiga kiradi:

Dajla kabi mavj uradi ko‘z yoshim,
Nuhi nabiy qavmida yo‘q bo‘yla ob.
Etti Kalim Haqni jamolin talab,
Qildi xudo “Lantaroniy”ni xitob...

Mazkur g‘azal haqida O.Jo‘raboyev quyidagicha fikr bildiradi: ‘Haziniy g‘azallarining ayrim baytlarida bir emas bir necha san’atlar barobar kelganini ham ko‘ramiz.... Avvalo, ko‘z yoshini mavj urib, Dajla daryosi kabi oqishi mubolag‘aning g‘uluv turi: daryoga o‘xshatish esa tashbihi tasviya: Nuh (a.s.) davridagi ob-suv (to‘fon)ni misol qilish-tamsil: va nihoyat bu bilan Nuh (as) voqeasiga ishora – talmih ham mavjud. Demakki, ma’naviy san’atning ushbu to‘rt turi muvafaqqiyatlari qo‘llangan”.

Shoirning “Qo‘lumga sahfa tutmoqni qilibdur mahliqo moni” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali ham Qo‘ldoshxon nomi bilan bezalgan. Unda shoir tariqat shayxlarining alloh yo‘lida zikr tushib, sano aytishlarini quyidagicha ta’riflaydi:

Adam sahosida holo, biling, Majnuni soniyman,
Firoqi Layli deb man ayladim zikri sano moni’.
Nazarga kelmagay ushbu jahonning shodu xandoni,
Haziniy muddaosin qilmasin ro‘zi jazo moni’.

---

¹⁵² Жўрабоев О. Ҳазиний тўра. – Т.: Фан, 2007. – Б.85.

Adabiyotshunos olim Sh.Yusupov ishqisi haqiqiyga bag‘ishlangan g‘azalni muvashshah tarzida yaratilganiga mumtoz shoirlar orasida faqatgina Haziniy to‘ra merosida duch kelganini yozadi va shoirning “Firoq” radifli g‘azalini misol qilib keltiradi. Ramali musammani maqsur vaznida yozilgan g‘azal matni quyidagicha:

Qo‘ydi ham ko‘ksim aro yuz ming jafolarni firoq,
Ajratib bizdin yana ko‘p oshnolarni firoq.

Vo darig‘o, hasrato, ketti hama ahboblar,
Ham judo etti yana xesh-aqrabolarni firoq.

Lof urub: “Olam manim mulkum!” degan shahlar qani?!
Qo‘ymagay oxir, biling, shohu gadolarni firoq.

Dardig‘a topmay davo, ketti Falotundek hakim,
Oldi yer qo‘ynig‘a ko‘p aqli rasolarni firoq.

Ahmadi muxtor kettilar jahondin, do‘stlar,
Yuz yigirma to‘rt ming ham anbiyolarni firoq.

Shoh bo‘l, xohi gado, dunyo vafo qilmas sango,
Barchamizni qo‘ymagay ham rahnamolarni firoq.

Ey yoronlar, bilsangiz, dunyo erur ko‘hna rabot,
Xotun-erkak, qo‘ymagay ham yosh bololarni firoq.

Xonaqoda o‘lturub zikr aylagon shayxlar qani?!
Jonini oldi, biling, ko‘p avliyolarni firoq.

Naqdi umringni dilingga olgucha toatda bo‘l,

Ey Haziniy, aytasan zikru sanolarni, firoq.

Qo‘ldoshxon nomiga bitilgan mazkur muvashshah-g‘azal matnidan uning diniy-mav’iza ekanligi ham anglashiladi. Chunki Sh.Yusupov ta’kidlaganidek, “Ishqi haqiqiyini tarannum etuvchi “Firoq” radifli g‘azalda bu dunyoning omonat ekanligi, u yuz yigirma to‘rt ming anbiyonи, Ahmadi Muxtor (Muhammad Mustafo s.a.v.)ni, Falotunni, xonaqohlarda umri kechgan ne-ne shayxlarni qora yer bag‘riga jo qilganligi xususida yonib qalam tebratgan”¹⁵³ shoir g‘azalni “Naqdi umringni dilingga olgucha toatda bo‘l”, – deya nasihat bilan yakunlaydi.

Haziniy muvashshahlarining birida shunday misralar uchraydi:

Ravo, gardanga tashlab, ma’siyatga tavbalar kilsam,

Gunohin afv etib, yozgon qulin yo‘qlor deb keldim.

Uzr aytsam xatolarga, kechursang, afv etib, shoyad,

Kuduratdin chiqor emdi, sani g‘amxor deb keldim.

Professor N.Jabborovning Furqat she’rlari tahlili misolida aytgan quyidagi fikrlari bu kabi satrlar zamirida ifodalangan haqiqatni chuqurroq tushunishga yordam beradi: “Ma’lumki, haqiqat ahli hech qachon “Men kamolot timsoliman, gunohlardan pokman”, demaydi. “Gunohkorman, osiyman, badkirdorman”, deydi. O‘zini malomat qiladi. Shu orqali nafshi yengadi, poklanadi. Nafs qutqusidan xalos bo‘lish – kamolotning bosh sharti”¹⁵⁴. O‘zini gunohkor bilish va bundan tavba qilish mo‘minga xos xususiyat. Shoirning bunday mavzudagi she’rlarini o‘qiganda ana shu jihatni har doim nazarda tutish zarur bo‘ladi.

¹⁵³ Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўstonи. – Т.: Маънавият, 2003. – Б.148.

¹⁵⁴ Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқики, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2004. –Б.73

Shoir fikrni ta'sirchan ifodalashda tanosib (ma'siyat, tavba, gunoh, afv etmoq) badiiy san'atidan mahorat bilan foydalanadi. O'quvchini fikr yuritishga, mushohadaga undaydi.

Ma'lumki, XIX asr Qo'qon, Toshkent, Xorazm adabiy muhitlarida Navoiy, Lutfiy, Fuzuliy kabi mumtoz shoirlarning ijodlari yuksak qadrlanib, ularning ijod mактаблari an'analaridan ozuqa olib, targ'ib qilingan. Davrning nomdor shoirlari bu maktabdan chuqur oziqlangan badiiyat namunalarini yaratganlar. Akademik A.Qayumov Furqat g'azallarini tahlil qilib, quyidagilarni yozadi: "Ulug' ustoz Navoiy g'azallari butun boshliq bir badiiy mahorat maktabidir. Navoiy g'azallarida bir baytni tashkil etuvchi ikki misra bir-biriga mantiqan chambarchas bog'langan bo'ladi. Ikkinci misra, odatda, birinchi misradagi fikrni ё sharh etadi, yo davom ettiradi. Badiiy nisbatlar ko'pincha ikkinchi misrada bo'ladi-da, undan ayrılgan holda olingen birinchi misra bayt mazmunini to'liq ochib bera olmaydi. Furqat ana shu she'riy mакtab ta'limini mukammal egallagan. Uning "Termu tobi bodadin ruxsori axmar ustida?" deb boshlanadigan bir g'azali shu fikrning yaqqol misolidir... Har bir bayt Navoiyona uslub va unga odat bo'lmish yuksak badiiyatga to'la:

Ikki jodu nargising solg'ay jahonga fitnalar,
Bo'lmasa uryon qoshingdin ikki xanjar ustida”¹⁵⁵.

Ramali musammani maqsur (mahzuf) vaznida yozilgan mazkur g'azal Mulla To'ychi hofizga bag'ishlangan To'ychixon nomi bilan ziynatlangan "Ustida" radifli muvashshah-g'azal bo'lib, uning ketma-ket uch baytida tajohuli orif san'ati mohirona qo'llangan. "Bilib turib bilmaslikka olish" ma'nosini ifodalovchi ushbu she'riy san'at qo'llangan baytlarda ko'pincha mahbuba qiyofasi qiyosiy holda tasvirlanadi, bir yoki bir necha narsaga o'xshatiladi, lekin uzil-kesil fikr bildirilmaydi. Shoirning o'zini

¹⁵⁵Қаюмов А. Шеърият жилолари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.55-56.

bilib bilmaslikka solishi shartli bo‘lib, asl maqsad ta’rif va tavsifdan, yor qiyofasini mubolag‘ali tarzda gavdalantirishdan iborat bo‘ladi¹⁵⁶.

Termu tobi bodadin ruxsori ahmar ustida?

Qatra-qatra yoki shabnamdur guli tar ustida?

Mahvashning qizil yuzi ustidagi tomchilar bodaning qizdirganidanmi yoki bu qizil gul ustidagi shabnam qatralarimi? – deya shoир tajohilu orif san’ati vositasida go‘zal lavha yaratadi. Shuningdek, *guli tar(qizil)*, *shabnam*, *qatra* so‘zlarining bir misrada keltirilishi tanosub san’atini hosil qilgan.

O‘smaliq qoshlarmu yo shamshir qondin zangliq,

Yoki pistoqi to‘kulmish rangi ahzar ustida?

O‘smalik qoshmi bu yo qonli shamshirdan qolgan zangmi? Yoki pistoqi (yashil) ahzor to‘kilganmi?

Yuza uza kokulmidur har sori pechutob ila,

Ganji husningmu yotur yo ikki ajdar ustida?

Yorning yuzi yonida chirmashgan ikki kokilmي yoki husn xazinasi ustida yotgan ikki ajdarmi?

Keyingi baytda ham shoир tanosub she’riy san’atiga murojaat qiladi: *chaman*, *bulbul*, *gul*, *qumri*, *sanovbar* so‘zlarini bir o‘rinda qo‘llab, ular vositasida obrazli tasvir, ajoyib lavha yaratadi, ya’ni “yor husnini ko‘rgan qumri va bulbul birdan noladan to‘xtaydilar. Chunki yorning go‘zal yuzi guldan afzal, qomati sarvdan latifroq edi. Qumri va bulbul buni ko‘rib hayratdan jimib qoldilar:

Chehra ochtingmu bu tadbir-la chamanda, toldilar,

Xasta bulbul gul uza, qumri sanovbar ustida?”¹⁵⁷

¹⁵⁶ Қаранг. Ҳожиаҳмедов А. Мұмтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ, 1999. – Б.35.

Muqimiyning Qosimjon nomiga muvashshah qilingan:

“Qatra-qatra ter yokim gul yuzing shabnammudur?

Yo riyazi husning ichra chashmai zamzammudur?” matla’li g‘azali Furqatning yuqoridagi g‘azali bilan hamohangligi, har ikki g‘azal matla’sining birinchi misralaridagi qiyoq aynan bir xil ekanligi kuzatiladi. Bundan shoirlar o‘rtasidagi adabiy ta’sir, hamkorlik, do‘stona aloqalar kuchli bo‘lganligini bilish mumkin.

Furqatning Qalandarxon ismi bilan bezalgan “Topmisham” radifli quyidagi muvashshah-g‘azali Fuzuliyona uslubda yozilgani bilan e’tiborni tortadi:

Qumridek bu bog‘ aro sarvi sanovbar topmisham,

Yoki bulbuldek guli navbargi ahmar topmisham.

Laylat ul-qadre yo‘luqtি, yo menga Xizri zamon,

Hajr zulmotida bir mohi munavvar topmisham.

Necha muddatdin beri aylar edim ko‘b orzu,

Shukrilillohkim, bu soat ushbu gavhar topmisham.

Doimo g‘avvosdek bahri muhabbatga cho‘mib,

Loy ichidin nogahon bir toza gavhar topmisham.

---

¹⁵⁷Қаюмов А. Шеърият жилолари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.55.

Rag‘batim haddin oshib, urdum o‘zum jondin kechib,
Go‘iyo muflis kabi bir xirmani zar topmisham.

Xizmatida qul bo‘lub shomu sahar tursammukin?
Bu ko‘ngul taxtig‘a emdi bir Sikandar topmisham.

Ey ko‘ngul, betoqat o‘lma, necha kun sabr aylagil,
Javri ko‘b, zulmi fuzun sho‘xi sitamgar topmisham.

Notavon erdim firoq anduhidin ham talxkom,
Vasl darmoni yetib chun la’li shakkar topmisham.

Har g‘azal boshig‘a noming harfini darj aylamish,
Jam’ qildim oni Furqatdek qalandar topmisham.

Shoir bu she’rida ham tanosub san’atidan foydalanib, yorga oshiqlikni bog‘da qumrining sanovbarga oshiqligiga yoki bulbulning gulga shaydoligiga qiyoslaydi. Keyingi baytda esa talmeh she’riy san’ati vositasida tasvir yanada quyuqlashadi, ya’ni lirik qahramonning hijron qorong‘usida mahbubani topganini go‘yoki ramazon oyida Laylat ul-qadrni yoki el ichida Xizr alayhissalom nomi bilan mashhur bo‘lgan afsonaviy zotni uchratganiga tenglashtiriladi. Shoir keyingi baytlarda ham *g‘avvos, bahr, gavhar* so‘zlari vositasida tanosub, *qul, Sikandar* va *shomu sahar* so‘zlari ishtirokida tazod san’atidan mohirona foydalanadi. Maqta’da esa muvashshah bog‘langan Qalandarxon ismini ham o‘z ma’nosida, ham mazkur shaxsga ishora

tarzida qo‘llagan. Ko‘rinadiki, shoir she’riy san’atlardan poetik fikrni kuchaytirish, badiiy mazmunni boyitish maqsadida unumli foydalangan.

Karimbek Kamiyning Mirzoxon nomiga bitgan “Akang” radifli muvashshah-g‘azali haqida adabiyotshunos Nodira Afoqova jadid g‘azaliyoti tahliliga bag‘ishlangan risolasida quyidagilarni yozadi: “Ayni paytda jadid lirkasi Muqimiy, Furqat singari shoirlar ijodining izchil davomi sifatida xalq jonli tiliga, xalqona ifoda-timsollarga, ishqiy kechinmalar bobida romantikadan real hayotga bir qadar yaqinlashgani bilan ham xarakterlanadi”¹⁵⁸. Ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan mazkur muvashshah-g‘azalning matni quyidagicha:

Mahvasho, bir-bir bosib qilgan xiromingdan akang,

Ko‘z uchi birlan boqib bergen salomingdan akang.

Yuz savolimning biriga xud-bexud bermay javob,

Fayrdin dashnom ila bergen payomingdan akang.

Ruh topgay o‘lgan oshiqlar labing alfozidin,

Menga ham so‘zla, Masihoso kalomingdan akang.

Zulfunga qayd o‘ldi ko‘ngul donai xoling ko‘rib,

Ishq eli saydiga qurgan bo‘yla domingdan akang.

---

¹⁵⁸ Афокова Н. Жадид газалиёти. – Т.: Фан, 2005. – Б.10.

Aytmayin rozi dilimni, chehrai zardim ko‘rib,
Holimi bilgan sani fahmu maromingdan akang.

Xotirin shod aylabon dushmanlarimni lutf ila
Menga qilgan noz ila javri davomingdan akang.

Erta-kech virdi zabonim buldi isming, negakim,
Boldin totlig‘ erur komimga nomingdan akang.

Nolasi yetmas qulog‘ingga Kamiy bechorani,
Bo‘lgan istig‘noni avjida maqomingdan akang.

Olima g‘azalning o‘ta milliyligi bilan diqqatni tortishi, unda chinakam Sharq go‘zalining visol onlaridagi hayoyu ibosining ham (1-2-3-baytlar), uning go‘zalligi ustiga oshiqni yanada romu lol etguvchi fahmu farosatining ham (5-bayt), yana an’anaviy ma’shuqaga xos nozu zulmning ham (4-6-8-baytlar) aks etganini, aynan “akang” radifi esa xalqonalikni, milliylikni, psixologik tasvirmi avj nuqtaga ko‘targanini mahorat bilan tahlil qiladi¹⁵⁹.

Ijodkorning iymon-e’tiqodi, dunyoqarashi, hayot haqidagi xulosalari uning asarlarida aks etishi ma’lum. Jumladan, Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy Hariqiyning diniy-tasavvufiy mavzuda yozgan muvashshahlarida uning mustahkam e’tiqodli shaxs bo‘lgani o‘z aksini topgan. Shoир diniy-tasavvufiy mavzuda qalam tebratar ekan, bu sohada ham chuqur bilim egasi ekanligi namoyon bo‘ladi. Bu, ayniqsa, oyat va hadislarga murojaat qilingan she’rlarida yaqqol ko‘rinadi. Jumladan, shoирning

¹⁵⁹ Қаранг: Афокова Н. Жадид ғазалиёти. – Т.: Фан, 2005. – Б.11.

hazaji musammani solim vaznida yozilgan Mullo Abdulfattohjon nomi bilan ziynatlangan “Munavvar qildi” muvashshah-g‘azalida quyidagi bayt mavjud:

Ibodatxonadur ishq ahlig‘a qoshingni mehrobi,

Erur virdi zaboni iltijoi “na’budu iyyok”.

Oldingi misra sof lirik mazmun bersa, keyingisi iqtibos san’ati vositasida irfoniy ma’no yuklanmoqda, ya’ni Qur’oni Karimning “Fotiha” surasidagi 4-oyatiga ishora qilinadi: “Biz sengagina ibodat qilurmiz” (Qur’on, 1/4).

Mumtoz she’riyatimiz badiiyatini ta’minlagan vositalardan yana biri *iqtibos* san’atidir. “Ilm o‘zlashtirmoq”, “o‘zaro foydalanmoq” ma’nolarini anglatuvchi bu san’at asosida ijodkorlar ishqiy va ma’rifiy mazmundagi badiiy mukammal asarlar yaratganlar. Keng ma’noda iqtibos “bir so‘z yoki yozuvni bo‘lgani kabi yo qisqartirib olmoq. Biridan ilman istifoda etmoq... So‘z orasida Qur’oni Karimdan yoxud Hadisi sharifdan yo boshqa maqbul asarlardan bir jumlaning to‘liq yoki qisman oz tasarruf ila yoxud tasarrufsiz olinishi”ni anglatadi¹⁶⁰. Demak, iqtibos san’ati Qur’oni Karim yoki Hadis ilmi bilan bog‘liq bo‘lib, ijodkor o‘z fikrini asoslashda ana shu ikki manbaga tayanadi. Atoulloh Husayniy bu haqda quyidagi ta’rifni beradi: “Iqtibos mashhur qavlg‘a ko‘ra, Qur’on yo Hadisdin bir nimani aning Qur’on yoki Hadisdin oling‘anig‘a ishora bo‘lmag‘an tarzda kalomg‘a kiritmakin iborattur”¹⁶¹. Qur’oni Karim oyatidan yoki hadisi sharifdan bir tayanch so‘z, ibora yoki jumla aynan keltiriladi. Shoir Hariqiyning Mullo Abdulfattohjon nomiga yozgan “Manga ro‘zi azalda” sarlavhali muvashshah-g‘azalida quyidagi bayt mavjud:

Labim ro‘zi “alastu”da javobidin xato aylab,

“Bala”ni o‘rniga dedi “balo” bo‘ldum bugun majnun.

¹⁶⁰ Куронов Д. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Akademnashr, 2010. – Б. 128.

¹⁶¹ Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ. – Т.: Faafur Fyulom nomidagi Adabiyet va san'yat nashriyoti, 1981. – Б. 242.

Baytning birinchi misrasida Qur’oni Karimdagı “Dedi: “Оyo, Man sizlarning Rabbilaringiz emasmanmi?” Dedilar: “Oriy, Rabbimizdursan, bizlar shohid bo‘ldik”, oyatiga ishora qilingan (Qur’on, 7/172).

Mullo Mahkamxon nomiga muvashshah qilingan “Iqtisob” g‘azalidagi quyidagi baytda ham shoir Qur’oni Karim oyatini iqtibos keltiradi:

Ma’niyi oyati “xalaqal mavta val-hayot”,

La’ling tabassumiyu ko‘zing g‘amzig‘a kitob, –

ya’ni “Ul xudoki, paydo qildi o‘limni va tiriklikni sizlarni sinash uchun” (Qur’on, 67/2). Shoirning ayni mavzudagi Mullo Abdulfattohjon ismi bilan ziynatlangan “Ruxsori ra’nodin” muvashshah-g‘azalining bir necha baytlarida ham iqtibos san’atidan foydalanilgan:

Tamoshai jamoli xalq uchundur ne’mati behad,

Valekin ne’mati behad manga “nahnu qasamno” din, –

ya’ni “Oyo, ular Parvardigoringizning rahmatini taqsim qilmoqchilarmi?” (Qur’on, 43/32)

Yoki

To‘karman ashki hasrat vosil o‘lg‘ondin beri doim,

Bo‘lub virdi zabonimdur shab “inno zalamno” din, –

baytidagi ikkinchi misrada Qur’oni Karimdagı quyidagi oyat iqtibos keltirilgan: “Ul ikkilari dedilar: “Ey bizning Rabbimiz, o‘z jonimizga zulm qildik” (Qur’on, 7/23).

Yoki quyidagi baytning ikkinchi misrasida ham iqtibos qo‘llangan:

Ishora bo‘ldi husnig‘a kalomi “ahsan ul-husno”,

Budur fahvoyi Qur’on oyati “inno xalaqno”, –

ya’ni “Albatta, Biz insonni aralashgan bir maniy qatrasidan yaratdikki, uni sinarmiz” (Qur’on, 26/2).

Xullas, bunday asarlar mutolaasi bugungi va kelajak avlodlarning ma’naviyatini baquvvat, e’tiqodini mustahkam qilishga, ular qalbida ezgu tuyg‘ularni tarbiyalashga xizmat qiladi.

O’zbek she’riyatida, xususan, o’zbek milliy uyg‘onish adabiyotida ijtimoiy mavzuda yozilgan muvashshahlar ham mavjud. Butun Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakasi iskanjasida qolgan bir zamonda yashab ijod qilgan shoirlarning hech birida ijtimoiy mavzu chetlab o’tilmagan. Jumladan, muvashshahlarning aksariyati ishqiy mavzuda yozilgan bo‘lishiga qaramay ularning ba’zilari tagmatnidan ijtimoiy mavzuning ifodalangani kuzatiladi. Masalan, Haziniyning Qo’ldoshxon ismi bilan bezalgan muvashshah-g‘azalida quyidagi misralar mavjud:

O‘lumga amr etib mani, buyursa sallotin,
Biling, muhabbat ma’shuqida o‘lmoqim mango me’roj.

Bayt mazmunidan ko‘rinib turibdiki, g‘azal ishqiy(ishqi ilohiy) mavzuda bitilgan. Lekin shoir keyingi baytlarda o‘zining dardu g‘am, zulm haqidagi qarashlarini mana bu tarzda ifoda etadi:

Xarob o‘lsa shahar, boisi – shahi zolim,
Salotin ahli raiyatg‘a zulm etar base bedoj.

Nihoyatidin o‘tubdur mango bu javru sitam,
Haziniy yig‘lamoqin boisi sango muhtoj.

Furqatning “Yo‘q” radifli Rashidxon nomiga bitilgan muvashshah-g‘azali ham ishqiy mavzudagi g‘azallardandir. G‘azal maqta’sida esa shoir:

Naylayki, haq yaratmish Furqat meni siyahro‘z,

Shomimda bor uzun tun, lekin anga sahar yo‘q, – deya o‘zining vatandan judolik alamlariga ishora qiladi.

Shoir Muqimiyning ham Siddiqxon nomiga bitilgan “Aylarmudim” radifli ishqiy mavzudagi g‘azali quyidagi misralar bilan yakunlanar ekan, shoirning bitmas armonlari o‘z aksini topadi:

Nolae deymanki bulbuldek, Muqimiyy, aylasam,

Bir yana firdavs vaslig‘a guzor aylarmudim?

Ma’lumki, muvashshahlar aruz vaznining bir necha bahrlarida yaratilgan. Chunonchi, hazaj, ramal, sare’, rajaz bahrlari muvashshahlarning aksariyatiga xosdir. Mazkur bahrlardagi she’rlar o‘ynoqi, yoqimli ohanglarda o‘quvchi xotirasiga tez o‘rnashishi bilan ajralib turadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, davrning benazir shoirlari yaratgan muvashshahlarning aksari qo‘shiqqa aylanib, xalq qalbidan chuqr joy olgan.

Xullas, Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti namoyandalari takrorlanmas badiiy topilma va obrazlar, go‘zal tashbehtar, badiiy tasvir vositalaridan mohirona foydalandi va muvashshahlarning badiiy yetuk namunalarini yaratib, xalqimiz adabiy merosini boyitdi.

3.2. Janrlar qamrovi

Lirika Sharq xalqlari adabiyotining asosini tashkil etadi. So‘z san’atining bor jozibasi-yu go‘zalligi, sir-u sinoati aynan lirikada namoyon bo‘ladi. Lirikaning boshqa san’at turlaridan ustun turishini ko‘pgina adabiyotshunoslar e’tirof etadilar. “Adabiy turlarning biri – lirikaga mansub asarlarning serta’sirligini ta’min etadigan va uni tavsiflaydigan eng muhim xususiyati ijobiy ma’nodagi subyektivligidir. Lirik asarda dunyo ijodchining ichki dunyosi orqaligina o‘z ifodasini topadi... Shuning

uchun lirika shoirni o‘quvchi bilan sirdosh qilib qo‘yadi. Sirdoshlik esa o‘ta yaqinlikdir”,¹⁶².

Ma’lumki, g‘azal Sharq adabiyotida yetakchi janrlardan bo‘lib, uning asosiy mavzusi ishqadir. XV asrda g‘azal janri Alisher Navoiy ijodi orqali yuksak cho‘qqiga ko‘tarilgan bo‘lsa, XVIII-XIX asrlarda ham rivojlanib yangi mazmun bilan boyidi. Mumtoz adabiyotimizda g‘azal mudom yetakchi janr bo‘lib kelgan. Bu janr inson tuyg‘ulari, ayniqsa, ishq-muhabbatni ifodalashga qulay imkoniyatlar yaratdi. Ayniqsa, Furqat, Muqimiyl, Muhyi, Zavqiy, Ogahiy, Feruz kabi mumtoz shoirlar bu janrda yetakchilik qildilar.

Mumtoz lirkada g‘azal unda qo‘llangan qofiyaning xususiyatiga ko‘ra: 1) *husni matla'* (a-a, a-a, b-a, v-a), 2) *qit'a g‘azal* (b-a, v-a, g-a), *musajja' g‘azal* (barcha baytlari ichki qofiya asosiga qurilgan); 3) *zebqofiya* (a-a, a-a, a-a, a-a), *zulqofiyatayn* (a-a, b-b, v-v) kabi turlarga bo‘linishi ma’lum¹⁶³. Bundan tashqari, ushbu lirik janrning oddiy g‘azal, muvashshah g‘azal, tazmin g‘azal singari turlari ham xoslanadi¹⁶⁴.

Lirik janrlarning, jumladan g‘azalning hajmi masalasi alohida e’tibor qaratiladigan mavzulardan. Shayx Ahmad Xudoydod Taroziyining “Fununu-l-balogs‘a” asarida yozilishicha: “G‘azalning aksari yigirma bayt bo‘lur. Va aqalli besh bayt. Andin o‘ksuk bo‘lmas. Magar qofiya topilmasa, to‘rt bayt qilurlar. Ul ham zarurat hukmidin joizdur”¹⁶⁵. Navoiyshunos Abduqodir Hayitmetov ulug‘ shoir lirkasiga bag‘ishlangan tadqiqotida bu xususda mana bunday yozadi: “Navoiy lirik asarlarning hajmi masalasida tamoman an’ana taomilida ijodiy maqomda, she’rni sun’iy ravishda qisqartimaslik yoki cho‘zmaslik nuqtai nazarida turgan va ma’lum

¹⁶² Султон Иззат. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 251.

¹⁶³ Қаранг: Қурунов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Akademnashr, 2010. – Б.386.

¹⁶⁴ Қаранг: Орзивеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида газал ва мусаммат. –Т.: Фан, 1976; Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи,1979; Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (Х-ХV вв.). – М.: Наука,1989; Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Т.: Мухаррир, 2018.

¹⁶⁵ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балога. – Т.: Хазина, 1996. – Б.13.

qidalar bilan o‘zini qat’iyan cheklamagan”¹⁶⁶. Alisher Navoiy lirikasidagi bunday ijodiy yondashuv keyingi davrlar she’riyatiga ham ta’sir qilmay qolmadi. Jumladan, XIX asr oxiri – XX asr boshlari g‘azaliyotida ham hajm nuqtai nazaridan Navoiy an’anasiga izdoshlik kuzatiladi. Buni muvashshah-g‘azallar misolida ham ko‘rish mumkin. Ma’lumki, muvashshah-g‘azallarning baytlari ismdagi harflar miqdori bilan belgilanadi. Shunga ko‘ra baytlar miqdori 6-7 baytdan to 17 baytgacha bo‘lishi kuzatiladi.

O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyoti shoirlari ijodida g‘azalning muvashshah-g‘azal turi ommalashgani haqida to‘xtalgan edik. Muvashshah-g‘azallar oddiy g‘azal shakliy belgilari asosida yaratilgan. Bu turdagи g‘azallar an’anaviy g‘azallar hisoblanib, shoirning lirikadagi mahoratini ko‘rsatishi jihatidan qimmatlidir. Muvashshahchilikda eng ko‘p muvashshah yozgan shoir Muqimiyning hazaji musammani solim vaznida yozilgan muvashshah-g‘azallaridan biri quyidagicha:

Qadingdin sarvlar bog‘ ichra, ey gulgom, aylansun,
Ko‘zungdin o‘rgulub nargislari bodom aylansun.

Iki-uch donai xoling havosida jamolingdin,
Bo‘lub ko‘nglum qushig‘a ikki zulfig dom aylansun.

Raqiblar ahliga aylab ajab shirin takallumlar,
Tag‘oful manga yo‘qtur loaqal dashnom aylansun.

Yiroqdin aylanolmay dog‘dadurman, ey pari-paykar,
Borib endi mening-chun ushbukim paygom aylansun.

---

¹⁶⁶ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (Тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.54

Xirom et kabkni ko‘nglida qolsun oncha armonlar,
Ololmay tog‘u toshlar bir nafas orom aylansun.

Ichib ag‘yorlar vasling mayidin mast bazmingda,
Karam qil man sari ham soqiyo bir jom, aylansun.

Necha damsozliq begonag‘a, ey ko‘zlari ohu,
Netarkim oshno bo‘lsang manga ham rom aylansun.

Muqim (vasfingni durrin) xotami nazmig‘a chekmishdir.
Qolur deb yaxshi sendin ham jahonda nom, aylansun.

Qorixon nomiga bitilgan “Aylansun” radifli mazkur muvashshah-g‘azal 8 baytdan iborat bo‘lib, “gulfom”, “bodom”, “dom”, “dashnom”, “paygom”, “orom”, “jom”, “rom”, “nom” so‘zlari qofiyadosh bo‘lib kelgan. Matla’ning har ikki misrasi qofiyalangan, maqta’da esa shoir taxallusi qo‘llanib, g‘azalning muvashshah ekanligiga ishora qilinadi.

Ko‘pincha muvashshahlar sodda, baytlar miqdori oshmagan, qo‘shiq qilib kuylashga mos tarzda yaratilgan bo‘lsa, yana shunday muvashshahlar borki, ularda “mullo”, “abdu”, “mir” singari ismnинг oldiga qo‘shiladigan; “xon”, “jon”, “qori”, “maxzum”, “bek”, “boy” kabi ism oxiriga qo‘shiladigan so‘z va qo‘shimchalar hisobiga baytlar miqdori oshib boradi. Masalan, Bositxon Hariqiyning Mullo Abdulfattohjon nomiga bitilgan hazaji musammani solim vaznidagi ishqilohiy mavzudagi quyidagi muvashshah-g‘azali ham yuqorida ko‘rib o‘tganimiz an’anaviy oddiy g‘azallardan hisoblanib, baytlari soni eng ko‘p muvashshah-g‘azallardan sanaladi (17 bayt):

Manga yo‘q xob-u rohat kechalar nishi xolingdin,
Chunin kunduzda toqat shevai sulhi majolingdin.

Labimga yetti jonim hasratingda toq o‘lub toqat,
Qiyomi sirkai shakkar kabi shirin maqolingdin.

Liqo gar bo‘lmasa mumkin hayotimdin umidim yo‘q,
Na hojat bul jahon xoliy ul qaddi niholingdin.

O‘lur naqshi vafotim hosil alhaq lavhi dunyoda,
Hayotim naxliga qut olmasa obi zulolingdin.

Ajab sho‘ri Qiyomat hashrdin aqdam zuhur etti,
Ki bu taqrir shirin harf ila ochig‘ maolingdin.

Muruji talati shams hayotimga edi maxsus,
Mu’ini matla’im ul mashriqi olam visolingdin.

Degum “kof” kun kuntim amolim omoli besardur,
Munga zohir dalil isboti husni bokamolingdin.

Erur oyinai husnung tilismi haqnamo, jono,
Jamoli san’ati Haq jilvagardur jamolingdin.

Labing zamzam, yuzing Ka’ba, qoshing mehrobi qiblamdur,
Tavofi mosivodin haram vojibdur hilolingdin.

Fasohatda zaboning jonfizo, chashming fasod angiz,
Ko‘ngilga kulfatu jong‘a yetar rohat xisolingdin.

Tajallida jamoling xalqi olamg‘a erur jonbaxsh,
Na din bir jilva bo‘lmas manga husni loyazolingdin.

To‘karg‘a rozi bo‘lding ashki xunim na boisdur,
Magar nuqson bo‘lurmu bul jamoli bezavolingdin.

Imo birlan ishorat aylading zahrin tabassum-la,
Tamalluq o‘rnida abruyi chin la’li malolingdin.

Hayotimni harom ettim o‘zimga bog‘ladim ehrom,
Fazoi dashti hijronda nigor bemisolingdin.

Jahannam qa’ri ma’vo bo‘lsa sensiz mangadur behroq,
Bihishti jovidon xoliy ... navolingdur(din).

Ibo qilg‘il dili maxzuna xor etmakda, ey mag‘rur,
Dili mag‘rur bilan nozir Xudoyi zi-l-jalolingdin.

Nasimi iltifotingni Hariqiydin darig‘ etma,
So‘rib holin iyodat kil bugun oshifta holingdin.

Shoir Hariqiyning barcha muvashshahlarida muvashshah bag‘ishlangan shaxslarga hurmat sifatida, shuningdek, nasab hamda maqomlariga ko‘ra “mullo”, “hoji”, “abdu(l)”, “mir” singari ismning oldiga qo‘shiladigan; “xon”, “jon”, “boy”, “bek”, “qori”, “maxzum” kabi ism oxiriga qo‘shiladigan so‘z va qo‘shimchalar qo‘llangan. E’tibor berilsa, “xon” qo‘shimchasi muvashshah-g‘azallardagi ismlarga eng ko‘p qo‘shilgan qo‘shimcha ekan. Bu qo‘shimcha, asosan, Farg‘ona vodiysiga

mansub qiz va ayollar nomlarida, shuningdek, boshqalardan farqli ravishda, asosan, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) avlodlariga mansub xo‘ja va eshonzodalar (xo‘ja, to‘ra shakllari ham mavjud) ismlarida uchraydi. Mazkur qo‘srimcha ba’zan hurmat yuzasidan boshqa erkaklarga nisbatan ham qo‘llanishi mumkin. Masalan, “Boqixon” – Boqijonboy (Kamiy), “To‘ychixon” – To‘ychi hofiz(Furqat) kabi.

Ismlariga “jon”, “boy”, “bek”, “qori”, “mullo”, “maxzum” qo‘srimcha va so‘zlari qo‘shilgan muvashshahlarni ham kuzatish mumkin. Masalan, “Yusufjon” – Yusuf boyvachcha, “Maqsudjon”, “Qurbanjon”(Furqat), “Inomjon”, “Jo‘rabek” (Haziniy), “Usmonjon”, “Qosimjon”, “Mamajon” (Muqimiy), “Akbarjon”, “Abdullohjon”, “Karimjon”, “Nazirbek” (Zavqiy), “Mullo Ahmadjon”, “Mullo Hidoyat qori” (Hariqiy), “Husaynbek” (Kamiy), “Ismoil maxzum” (Miskin) va boshqalar.

Muvashshahlarida, asosan, “jon” qo‘srimchasi qo‘llanilgan yana ko‘pgina shoirlar ham borki, bu ularning yashagan muhiti bilan aloqador deyish mumkin. Masalan, Xorazmda ayollar nomiga ham “jon” qo‘srimchasing qo‘llanishini kuzatish mumkin. Shu bois Feruz muvashshahlarida “Rajabjon”, “Yusufjon”, “Yunusjon”, “Fanojon”, “Qadamjon”, “Otajon”, Rojiy Xorazmiy ijodida “Niyozmuhammadjon”, “Muhammad Imonjon”, “Oysajon”, “Najmuddin”, “Xoljon”, “Pahlavonjon”, “Tolibjon”, “Otajon”, “Avazjon”, “Muhammadjon”, Komil Xorazmiy muvashshahlarida “Nasriddinjon”, “Abdullajon”, “Ibrohimjon”, “Otajon”, “Muhammadaminjon” yoki kattaqo‘rg‘onlik shoir Miriy ijodida “Jaloljon”, “Jamljon”, “Komiljon”, “G‘ulomjon”, “To‘xtamishjon”, “Dilmurodjon” singari “jon” qo‘srimchali ismlarning uchrashi, tabiiy.

Mumtoz adabiyotimizning barcha vakillari kabi Rojiy Xorazmiy ham g‘azal janrida sermahsul ijod qilib, adabiyotimiz xazinasini o‘ziga xos lirik asarlar bilan boyitdi. Tabiiyki, Rojiy Sharq adabiyoti durdonalaridan ma’naviy oziq olgan, uning ijodi ham an’analar bag‘rida shakllangan, rivojlanib, kamol topgan. Alisher Navoiy,

Fuzuliy, Ogahiy, Komil singari ustoz va zamondoshlari kabi u ham devon sohibi. Uning devonidagi g‘azallar ham an'anaga ko‘ra alifbo tartibida joylashgan bo‘lib, boshqa lirik she’rlari ham shu tartibda ketma-ketligini saqlagan. Uning ijodida ham g‘azal janridagi muvashshahlar uchraydi. Jumladan, shoirning:

Niholi qomatingni charx etmasun bori anodin ham,

Zamiring ko‘zgusig‘a yetmasun bir zarrayi zang g‘am, – misralari bilan boshlanuvchi muvashshah-g‘azali Nosirjon nomiga bag‘ishlangan.

Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat ijodida muvashshah-g‘azallarning badiiy yetuk namunalari uchraydi. Uning “Tanlangan asarlari” 1-jildida o‘ttizdan ortiq muvashshahlar o‘rin olgan. Masalan, “Tortib o‘lmay intizoring dog‘i gul bozorida” deb boshlanadigan muvashshah-g‘azalning maqta’si quyidagicha:

Noming o‘lg‘ach, harf ila har bayt uza ziynatfizo,

El aro ko‘p qadri oshti Furqatiy ash’orida.

Shoir o‘z g‘azalining kimga bag‘ishlanganini shu baytda so‘z o‘yini orqali aytmoqda. G‘azaldagi baytlarning birinchi harflari yig‘ilsa, Toshkandxon ismi hosil bo‘ladi. Shoirning yana bir muvashshah-g‘azali “Yashnab o‘tsang lolagun xil’at kiyib aylab shitob” deb boshlanadi. Bu muvashshahda “Yusufxon” nomi berkitilgan bo‘lib, g‘azal quyidagi bayt bilan tugallanadi:

Nomi neking nazmidin o‘ldi jahong‘a muntashir,

Necha ming nokom bo‘ldi Furqatiydek komyob.

Shoirning “Baland” radifli muvashshah-g‘azali ham oddiy g‘azal shakliy belgilari asosida yozilgan. To‘qqiz baytli bu g‘azal chuqur mazmuni, tutilmagan tashbehlari, fikrning mantiqiy izchilligi va san’atkorona ifodasi bilan Furqat ijodida alohida o‘rin tutadi. G‘azal matla’si quyidagicha:

Qomating gulshandagi sarvu sanovbardin baland,

Orazing guldin, xating rayhoni ahzardin baland.

Tazmin (ustoz maqomidagi yoki zamondosh) o‘zga shoir ijodidan bir misra yoki baytni olib, uning zaminida vazni va mazmunini saqlagan holda yangi she’r yaratishi ma’lum. Atoulloh Husayniy tazminga: “lug‘atta bir nimani bir nima orasiga qo‘ymoqdur” deb ta’rif beradi¹⁶⁷. Tazmindagi asosga o‘xhashlik ham mazmun, ham shaklda bo‘ladi. Aniqroq aytganda, mashhur asarga bitilgan tazmin asosga mavzu, g‘oya, obraz, tasviriy vositalar, qofiya, radif, vazn, uslub jihatdan o‘xhash bo‘ladi. Muvashshahchilikda tazmin yo‘lida yozilgan g‘azallar ham mavjud. Xususan, Miskin nazmiy merosida tazmin yo‘lida yozilgan bir g‘azal ham mavjud. Miskinning “etaymu etmay” radifli g‘azalining birinchi bayti quyidagicha:

Husningni, ey parivash, e’lon etaymu etmay?

Yo dil uyida saqlab, pinhon etaymu etmay?

Miskinning mazkur bayt bilan boshlanuvchi g‘azaliga Kamiy qalamiga mansub g‘azallardin birining birinchi misrasi asos bo‘lganini ko‘rish mumkin:

Husningni, ey parivash, e’lon etaymu etmay?

Yuzingga el ko‘zini hayron etaymu etmay?

Miskin ustozi Kamiyning g‘azalidan mazkur misrani olar ekan, g‘azalning mavzusi, g‘oyasi, vazni va uslubini saqlagan holda yangi asar yarata olgan. Ushbu she’r g‘azali tazmin bo‘lish bilan birga Xolmuhammadxon ismiga muvashshah hamdir. E’tiborlisi shundaki, tazminga asos bo‘lgan Kamiy g‘azali ham Husaynbek ismiga muvashshah qilingan. Demak, Miskin nafaqat g‘azalga tazmin bog‘lagan, balki asos bo‘lgan g‘azaldagi badiiy unsurni ham saqlagan¹⁶⁸.

Muqimiyning Muhsinxon nomiga muvashshah bitilgan 7 baytli:

Mahvasho, hech kim sango mendek giriftor o‘lmasun,

¹⁶⁷ Хусайн А. Бадойиъу-с-саноийъ. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 250.

¹⁶⁸ Нуриддинов Ш. Мулла Кўшоқ Мискин ҳаёти ва унинг адабий мероси. – дис.филол.фан.номз. Т., 2011. – Б.73.

Kecha-kunduz sog‘inib mushtoqi diydor o‘lmasun, – matla’li g‘azali Alisher Navoiyning “Kimsa mendek dahr aro besabr-u orom o‘lmasun” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azaliga nazira qilingan. Muqimiy muvashshah-g‘azali Navoiy g‘azaliga shaklan va mazmunan nihoyatda uyg‘unlashib ketganini ta’kidlash kerak¹⁶⁹.

Mumtoz she’riy janrlar orasida musammat alohida o‘rin tutadi. Ma’lumki, musammat arabcha “tasmit” so‘zidan olingan bo‘lib, lug‘aviy ma’nosи “marvarid donalarini ipga tizmoq, tasmitlamoq demakdir”¹⁷⁰. Istilohda esa har bandi uch misradan o‘n misragacha bo‘lgan aruz vaznida yozilgan she’r nazarda tutiladi. Musammatning she’r bandlaridagi misralar soniga ko‘ra musallas, murabba’, muxammas, musaddas, musabba’, musamman, mutassa’, muashshar kabi turlari mavjud.

Umuman, musammatlar tahlili ijodkorlarning bu janrda mahorat bilan qalam tebratganliklarini, mumtoz she’riyatimizdagi mavjud an’analarga yangilik kiritishga, nazmiy tafakkurni rivojlantirishga harakat qilganliklarini ko‘rsatadi. O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotida muvashshahlar musammatning muxammas, murabba’, musamman kabi turlarida yaratilgani ma’lum.

Muxammas mumtoz adabiyotimizda keng tarqalgan janrlardan biri bo‘lib, yaratilish xususiyatiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi: 1) mustaqil muxammas: mumtoz adabiyotshunoslikda “tab’i xud muxammas” deb yuritilib, uning barcha misralari bir shoir qalamiga mansubdir; 2) o‘zga shoir g‘azaliga bog‘langan muxammas taxmis deb yuritilib, u taxmischi shoirning o‘zga shoir g‘azalidagi har bir baytga o‘zidan yana uch misra qo‘sish orqali yaratiladi. Bunda taxmis bog‘layotgan shoirning o‘sha

¹⁶⁹ Қаранг: Пардаев К. Муқимий шеърияти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Мухаррир, 2019. – Б.172.

¹⁷⁰ Орзабеков Р. Ўзбек классик поэзиясидағазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976. – Б. 71.

g‘azal mazmuniga putur yetkazmasligi, qo‘shilayotgan misralarning g‘azal vazni, qofiyasi, radifi va boshqa jihatlariga mos bo‘lishi talab etiladi¹⁷¹.

Muqimiy, Hamza, Miriy, Furqat, Rojiy Xorazmiy kabi shoirlar muxammas janrida muvashshahlarning go‘zal namunalarini yaratganlar. Xususan, Muqimiyning “Aylanay”, “Xush kelding”, “Kesang-chi” radifli muxammaslari ham muvashshah usulida yaratilgan. Ularning barchasi mustaqil muxammas hisoblanib, muvashshah ekaniga oxirgi bandda shoir ochiq ishora qiladi. Shoirning Adolxonim nomiga bitgan muvashshah-g‘azaliga o‘zi ham taxmis bog‘laganidan Navoiy an‘analariga izdoshlik kuzatiladi.

Muqimiyning “Kesang-chi” radifli muxammasi Karimxon nomiga muvashshah qilingan va band yakunida nom yashirilganiga ishora qilingan:

Nazxatda yuzi oshiqin, ey xuld naimi,
Jon naqdi nisorim, yo‘q agarchi zaru simiy,
Zulfingni xayolida duogo‘yi samimiy,
Ta’viz uchun a’zami ismingni Muqimiy,
Chekti g‘azala toqqali tummor, kesang-chi!

Yetti banddan iborat muxammas shoirning badiiy mahorati yuksak ekanidan darak beradi. Shoir badiiy san’atlardan mahorat bilan foydalanadi. Bu orqali ifodalanyotgan fikrning ta’sirchan bo‘lishiga erishadi. So‘zlar o‘quvchi qalbiga go‘yo oqib kiradi, uning tuyg‘ulariga ta’sir qiladi.

Qumrixon nomi bilan bezalgan “Xush kelding” radifli 7 bandli muxammasining ham oxirgi bandida shoir nom yashirilganiga ishora qilgan:

Nigoro, rishtai nazmimg‘a vasfing gavharin terdim,
Judo har hurufini har bandini(ng) to‘g‘rosig‘a berdim.
Muqimiy man ham emdi sanga qullik lofini urdim,

¹⁷¹ Карап. Д.Куронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Akademnashr, 2013. – Б.198.

Falak ruxsat berib ko‘rmakka bormay, muntazir erdim,
Xijil qilding kelib lutf aylabon ma’zur xush kelding.

Muqimiylarining kompozitsion tuzilishi ham o‘ziga xos shakllangani kuzatiladi. “Kesang-chi” radifli muxammasi boshdan oxir yorga murojaat shaklida yaratilgan. Muxammasning bunday tuzilishga ega bo‘lishi ko‘p asrlik mumtoz adabiyotimiz tarixida kamdan-kam ijodkorlar merosida kuzatiladigan hodisadir. Bu hol Muqimiyning an’anaviy mumtoz she’riy janrlarda ijod qilganda ham o‘ziga xoslikka, yangilikka intilganidan darak beradi.

Hamza ijodidagi “Murodingiz, qilubon g‘am bila ado shekilik” misralari bilan boshlanadigan “tab’i xud muxammas”i Maxsumxon nomiga muvashshah qilingan. Shuningdek, “Tiyri ishqing ul kun parron aylading” misralari bilan boshlanadigan muxammasi To‘raxon nomiga, “G‘urbatga solmang, ey mahliqolar” deb boshlanadigan muxammasi G‘afurxon nomiga muvashshah qilingan mustaqil muxammaslar hisoblanadi.

Ochildimurod Miriyning ham “tab’i xud muxammas”lardan bo‘lgan “Junun vodiysida chirmashti ko‘kka ohu afg‘onim” misralari bilan boshlanadigan muxammasi Jamoljon nomiga muvashshah qilingan.

Shoirning o‘zga shoirlar g‘azaliga taxmis qilingan muxammaslari ham talaygina. Ulardan Navoiy g‘azaliga yozgan “Chirmashib ul zulfi sumanso meni” deb boshlanadigan muxammasi Jaloliddin nomiga muvashshah qilingan va oxirgi bandda bunga ochiq ishora ham qilinadi:

Nazmim oting gulshanig‘a topti yo‘l,
Do‘st murodu talabi erdi ul,
G‘am yema, Miriy, talab o‘ldi husul.
Yor Navoiyni tilar, ey ko‘ngul,
Yo seni o‘ldurgusidur, yo meni.

Shoirning xuddi shunday taxmislardan yana biri Amiriy g‘azaliga bitilgan “Kotibi qudratni chekkan naqshi pargorin ko‘ring” deb boshlanadigan taxmis muxammasi ham Komiljon nomiga muvashshah qilingan va so‘nggi bandi quyidagicha yakunlanadi:

Nomai shavqim o‘qurda, gul terarsen noguzir,
Do‘st komi sharbati ismingdin o‘lgay bahragir,
Kishvari ash’or Miri (y) men, men ollingda vazir,
Ishq iqlimini tasxir etti iqbolim Amir,
Xusrav-u Jamshid-u Iskandarni osorin ko‘rung.

Furqatning “Ermas manga g‘araz gul, guldin nishon o‘zingsan” misralari bilan boshlanadigan “tab’i xud muxammas”i ham muvashshah bo‘lib, A’zamxon nomiga bitilgan.

Rojiy Xorazmiyning Alisher Navoiyning “Mahbub” radifli g‘azaliga yozgan bir muxammasi ham muvashshah bo‘lib, unda Sharifjon nomi muzayyan qilingan. Bu muxammas ham “tab’i xud muxammas” hisoblanadi.

Musammat-muvashshahlarga mansub yana bir she’riy shakl, bu – murabba’. Murabba’ (ar. – to‘rtlik) – musammat turlaridan biri, to‘rt misrali bandlardan tarkib topuvchi she’r shakli; to‘rt misrali band¹⁷².

Shoir Haziniy yaratgan murabba'lardan to‘rttasi muvashshah bo‘lib, ulardan uchtasi “To‘tixon” nomiga, bittasi “Ibrohimxon” nomiga bitilgan. Mazkur murabba'larning barchasi odatdagি murabba' tarzida yaratilgan. Shuni ta’kidlash kerakki, shakliy jihatdan muvashshah-murabba' Haziniy ijodida o‘ziga xoslik kasb etgan. “Turfa mehri dilg‘a tushti sayohat”, “Tanda jonim agar bo‘lsa salomat”, Tovus raftoringdin bo‘lur xijolat” misralari ila boshlanuvchi murabba'lari “To‘ti” va

---

¹⁷² Д.Куронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Akademnashr, 2013. – Б.191.

“To‘tixon” ismlariga bog‘langan bo‘lsa, “Iram bog‘i ichra sarvi qomating” deya boshlangan muvashshah-murabba’sidan “Ibrohimxon” ismi chiqadi¹⁷³.

Nuktadonlar harf olsalar har qachon,
Ibtidodin noming chiqor begumon,
G‘ussa chekib Haziniyning bag‘ri qon,
Manga shafqat doim bo‘lsun odating.

Shoir mavzu o‘laroq murabba’larida Yaratganga munojot qiladimi, yor jafosidan arz etadimi yoki insoniy go‘zallikni vASF etadimi, ularning barchasi o‘quvchiga shukuh va zavq bag‘ishlaydi.

Shoir Hamzaning “Muhabbat bog‘idin totlig‘ xabardur” misralari bilan boshlanadigan murabba’si ham muvashshah bo‘lib, unda Muxtorxon nomi muzayyan qilingan.

Musammat turlaridan bo‘lgan, sakkiz misrali bandlardan tarkib topuvchi musamman (ar. – sakkizlik) shakllarida ham yaratilgan muvashshahlar ham mavjud bo‘lib, bunga Mirzo Sodiqning har bandi boshlanish misralari harflari sirasidan Bibinoz ismi kelib chiqadigan muvashshah-muasammanini¹⁷⁴ misol qilishimiz mumkin.

Shuningdek, mustazod janri shaklida yozilgan muvashshahga Shavqiyning har bir bandi bosh harflaridan va har bir baytidan “ta’miya”, ya’ni muammo yo‘li bilan “Dilbari jonam”, “Bobo Ahmad”, “Sururi donam” va yana “Bobo Ahmad” ismlari kelib chiqadigan muvashshahi misol bo‘ladi. Bu muvashshahning murakkab turi bo‘lib, adabiyotimiz tarixida juda kam uchraydi¹⁷⁵.

¹⁷³ Жўрабоев О. Ҳазиний тўра. – Т.: Фан, 2007. – Б.86.

¹⁷⁴ Карапг. Аширбоев С., Азимов И., Раҳматов., Ғозиев А. Эски ўзбек тили ва ёзуви практикуми. –Т.: Ижод нашриёт уйи, 2006. – Б.124.

¹⁷⁵ Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. (форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси). – Т.: А.Қодирий номидаги ҳалқ мероси нашриёти, 1993. – Б.80.

Umuman olganda, muvashshahlarning aksariyati g‘azal janrida yaratilganini kuzatish mumkin. Bundan tashqari, qit‘a, muxammas, ruboiy, musammat, mustazod, muammo janrlarida yaratilganligini ham ta’kidlash kerak.

Uchinchi bob bo‘yicha xulosalar:

1. O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotida muvashshahlar, ishqiy(majoziy), diniy-tasavvufiy va ijtimoiy mavzularda yaratilgan bo‘lib, muvashshahlarning salmoqli qismini ishqiy lirika tashkil etadi, deyarli barcha janrdagi muvashshahlarda janr imkoniyatiga qarab ishq tarannum etilganini ta’kidlash mumkin.
2. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti namoyandalari muvashshah she’rlarida takrorlanmas badiiy topilma va obrazlar, go‘zal tashbehlari, badiiy tasvir vositalaridan mohirona foydalandi va muvashshah she’rlarning badiiy yetuk namunalarini yaratib, xalqimiz adabiy merosini boyitdi.
3. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida muvashshahlar, asosan, g‘azal, qisman muxammas va murabba'larda yaratilgan bo‘lib, aruz vaznining hazaj, ramal, sare’, rajaz, bahrlarida yaratilgan. Mazkur bahrlardagi she’rlar o‘ynoqi, yoqimli ohanglarda o‘quvchi xotirasiga tez o‘rnashishi bilan ajralib turadi.
4. Muvashshah-g‘azallarning baytlari ismdagi harflar miqdori bilan belgilanadi. Ko‘pincha, muvashshahlar sodda, baytlar miqdori oshmagan, qo‘sinqilib kuylashga mos tarzda yaratilgan, lekin yana shunday muvashshahlar ham borki, ularda “mullo”, “abdu”, “mir” singari ismning oldiga qo‘shiladigan; “xon”, “jon”, “qori”, “maxzum”, “bek”, “boy” kabi ism oxiriga qo‘shiladigan so‘z va qo‘sishimchalar hisobiga baytlar miqdori oshib borgan. Shu jihatdan muvashshahlarning baytlar miqdori 6-7 baytdan to 17 baytgacha bo‘lishi mumkinligi kuzatiladi.

5. Muvashshahchilikda tazmin va naziralar ham uchraydi. Xususan, Miskinning Kamiy g‘azaliga yozgan tazmini, Muqimiyning Alisher Navoiy g‘azaliga bog‘lagan nazirasi buning dalilidir.

XULOSA

O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotida muvashshahchilik an’anasi va uning har bir shoir ijodidagi individual xususiyatlariga doir tadqiqot natijalaridan quyidagi ilmiy-nazariy umumlashmalarni chiqarish mumkin:

1. Muvashshahchilikning genetik ildizlari XI-XII asrlarga boradi. O‘sha davrda Ispaniyada arab she’riyatining muvashshah va zagal shakllari keng rivojlangani aniqlangan. Ushbu she’r shakllari musammat janrining paydo bo‘lishi va poetik takomiliga ham muayyan darajada ta’sir ko‘rsatgan. Bu esa, o‘z navbatida, muvashshahning qadimiyligi she’riy shakllardan ekanligini ko‘rsatadi.

2. Muvashshah – shakliy tuzilishi va mazmuni jihatidan ajralib turuvchi, tavsiyh lafziy san’ati asosida yaratiladigan she’riy shakl. Muvashshahning takomil bosqichiga ko‘tarilgan davrini XIX asr oxiri – XX asr boshlari deb belgilash mumkin. Furqat, Muqimiy, Zavqiy, Feruz, Haziniy, Muhsiniy, Muhyi, Qoriy, Kamiy, Xislat singari shoirlar muvashshahning yetuk namunalarini yaratdi.

3. O‘zbek adabiyotida XX asrning birinchi choragiga kelib muvashshahchilik sur’atining pasayishi, birinchidan, muvashshahlarga doir bahs-munozaralar kuchaygani, ikkinchidan, o‘zbek she’riyatidagi shakliy va mazmuniy yangilanishlar hamda jadid adabiyotining maydonga chiqishi bilan bog‘liq ekani kuzatiladi. Muvashshahlar aksar ishqiy mavzuda yozilgan bo‘lsa-da, ushbu shakldagi she’rlarning ba’zilari tagmatnida ijtimoiy mavzu badiiy talqin etilgani kuzatiladi.

4. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida muvashshahlar, asosan, g‘azal, qisman muxammas va murabba’ janrlari asosida yaratilgan. Aruz vaznining hazaj, ramal, sare’, rajaz bahrlari muvashshahlarning aksariyatiga xosdir. Mazkur bahrlardagi she’rlar o‘ynoqi, yoqimli ohangi hamda o‘quvchi xotirasiga tez o‘rnashishi bilan alohida ajralib turadi. Shu jihatdan, muvashshahlarning aksariyati qo‘shiqqa aylanib, xalq qalbidan chuqr joy olgan.

5. Muvashshahchilik an'anasi turli adabiy muhitlarda keng tarqalgani holda ularda yaratilgan muvashshahlar o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi. Qo'qon va Toshkent adabiy muhitlari ijodkorlari tomonidan yaratilgan muvashshahlarda shakl va mazmun jihatidan yaqinlik kuzatiladi. Masalan, muvashshah qilingan shaxslar nomiga "mullo", "abdu", "mir" singari ismning oldiga; "xon", "jon", "qori", "maxzum", "bek", "boy" kabi ism oxiriga qo'shiladigan so'z va qo'shimchalarning qo'shilishi hamda tazmin va nazira muvashshahlarning ham uchrashi aynan mazkur adabiy muhitlarga xos. Jumladan, Miskinning Kamiy g'azaliga yozgan tazmini, Muqimiyning Alisher Navoiy g'azaliga bog'lagan nazirasi buning dalilidir.

6. Boshqa adabiy muhitlarda esa, ko'pincha, "jon" qo'shimchasining ko'proq ishlatilishi, masalan, Xorazm, Buxoro adabiy muhitlarida, hattoki ayollar ismiga ham "jon" qo'shimchasining qo'shilishi mazkur adabiy muhitlarga xos xususiyatlar, deyish mumkin. Muhammad nomi qo'shilgan Muhammad Aminjon (Komil Xorazmiy), Muhammad Imonjon, Niyozmuhammadjon (Rojiy Xorazmiy) kabi ismlarga muvashshah yozilgani Xorazm adabiy muhitiga xosdir.

7. O'zbek milliy uyg'onish adabiyotida muvashshah-g'azallar, asosan, oddiy g'azal shakliy belgilari asosida yaratilgan. Birinchidan, bu turdag'i g'azallar an'anaviy g'azallar hisoblanib, shoirning lirikadagi mahoratini ko'rsatishga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchidan, o'sha davr shoirlarining yaqin do'stlari, qarindoshlari, adabiy davrasi, ijodiy muhiti va hamkorligi kabi ko'plab masalalar ochib berilgani jihatidan qimmatlidir.

8. Muvashshahlarni qit'a, ruboiy, muammo, g'azal, musammat, mustazod shakllarida yaratilganligiga ko'ra muvashshah-qit'a, muvashshah-ruboiy, muvashshah-muammo, muvashshah-g'azal, muvashshah-muxammas, muvashshah-murabba', muvashshah-musamman, muvashshah-mustazod kabi guruhlash maqsadga muvofiqdir.

9. Muvashshahlar, asosan, an'anaviy ishqiy mavzuda, g'azal janrida yaratilgan bo'lishiga qaramay, har bir ijodkorda o'ziga xos yondashuv kuzatiladi. Masalan, ikki shaxs nomining bir muvashshah-g'azalning juft va toq misralarida ifodalangani (Zavqiy), ijtimoiy va diniy-tasavvufiy mavzularda ham yozilgani (Haziniy, Hariqiy), noma va marsiya shakllarida yaratilgani (Kamiy, Sidqiy Xondayliqiy) buning isbotidir. Muvashshahlar, asosan, erkaklar nomiga bog'langani holda ayollarga bag'ishlanganlarini ham uchratish mumkin (Haziniy, Muqimiy va b.).

10. Muvashshah yaratish an'anasiga keyingi avlod shoirlari ijodida ham davom etdi. Maqsud Shayxzoda, Uyg'un, Chustiy, Yolqin, Yong'in Mirzo, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi va boshqa shoirlar yaratgan muvashshahlar an'anaviy muvashshahlarni ham shakl, ham mazmun jihatdan yangilagani jihatidan katta adabiy-estetik qimmatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – ҳалқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. (Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси) // Халқ сўзи. – Т., 2017. – 4 авг.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б.592.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи. – Т., 2017 йил, 20 сентябрь.
4. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПФ-5850-сонли фармони, 2019 йил 21 октябрь.
5. Мирзиёев Ш.М. Тошкент шаҳридаги Адиблар хиёбонига ташрифи чоғида сўзлаган нутқи. // Халқ сўзи. – Т., 2020, 21 май, №106 (7608).

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1) Milliy nashrlar

- 1.Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. (XVII асрдан XIX асрнинг иккинчи ярмигача). – Т.: Ўқитувчи, 1967.– Б.384.
- 2.Адабий турлар ва жанрлар.Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика (У.Тўйчиев ёзган). – Т.: Фан, 1992.– Б. 248.
- 3.Адабиёт назарияси. Икки томлик. 2 том. – Т.: Фан, 1992.– Б. 448.

- 4.Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. (XVI-XIX аср I ярми) – Т.: Фан, 2009.– Б. 247.
- 5.Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 67.
- 6.Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Т.: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.– Б. 398.
7. Афоқова Н. Жадид шеърияти поэтикаси. – Т.: Фан, 2005.– Б.140.
8. Афоқова Н. Жадид ғазалиёти. – Т.: Фан, 2005.– Б.34.
9. Афоқова Н. Жадид лирикасида мусаммат. – Т.: Фан, 2005.– Б.24.
- 10.Афоқова Н. XX аср ўзбек адабиётида рубоий ва қитъа. – Т.: Фан, 2005.– Б. 28.
11. Аширбоев С., Азимов И., Раҳматов., Ғозиев А. Эски ўзбек тили ва ёзуви практикуми. –Т.: Ижод нашриёт уйи, 2006. – Б.288.
12. Баҳриев К. Ҳақиқат талабгоримиз. – Т.: Адабиёт, 2022. – Б.280.
13. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари. Биринчи китоб. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 426.
- 14.Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б.560.
- 15.Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. – Т.: 1999. – Б.119.
- 16.Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. –Т.:Ўзбекистон, 1993. – Б.191.
- 17.Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1996. – Б.142.
- 18.Давлатова А.Ўзбек жадид адабиётида эстетик идеал муаммоси. – Т.: Firdavs-shoh, 2022. – Б.128.
- 19.Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Т.: Фан, 1983. – Б.25.
- 20.Жабборов Н. Адабиёт ва миллий маънавият. – Т.: Маънавият, 2015. – Б.132.

- 21.Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърият. – Т.: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2015. – Б.304.
- 22.Жалолов А. XIX аср охири XX аср бошларидағи ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1991. – Б.155.
- 23.Жумахўжа. Н., Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. (XVI-XIX аср I ярми) – Т.: Ношир, 2019.– Б. 432.
24. Жўрабоев О. Ҳазиний тўра. – Т.: Фан, 2007. – Б.136.
25. Жўрабоев О. Матнинг матности сирлари. – Т.: Тамаддун, 2017. – Б. 200.
26. Жўрақулов У. Ҳудудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006. – Б.203.
27. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.:Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2015. – Б.353.
- 28.Каримов F. Муқимий. Монография. – Т.: Faafur Fулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1970. – Б.272.
29. Карим Б. Руҳият алифбоси. – Т.: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2018. – Б. 364
- 30.Каримов F. Муқимий. Асарлар тўплами. –Т.: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – Б.307.
- 31.Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Т.: Маънавият,1999. – Б.280.
- 32.Муҳаммаджонов М. Турмуш уринишлари. – Т.: Бадиий адабиёт нашриёти. 1964.
- 33.Муҳитдинова Б. Сайидаҳмад Васлий Самарқандий ҳаёти ва адабий мероси. – Т.: Фан, 2020. – Б.200.
- 34.Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. –Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б.171.

35.Олтинбек О. Каримбек Камий – миллий уйғониш шоири. – Т.: Мұхаррир, 2018. – Б.124.

36.Орзібеков. Р. Ўзбек адабиёти тарихи. XVII-XIX (I ярми) асрлар. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006. – Б.272.

37.Орзібеков Р. Ўзбек классик поэзиясида ғазал ва мусаммат. –Т.: Фан, 1976.

38. Пардаев Қ. Муқимий шеърияти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Мұхаррир нашриёти, 2019. – Б. 220.

39. Пардаев Қ. Биз билмаган Муқимий. Янги аниқланган ва матни қайта тикланган асарлар. – Т.: Мұхаррир нашриёти, 2019. – Б.136.

40.Пардаев Қ. “Ал-ислоҳ” ва XX аср бошлари ўзбек адабиёти. – Т.: Маҳалла ва оила, 2021. – Б.148.

41. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Т.: Tamaddun, 2018. – B.520.

42.Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. –Тошкент, Navoiy universiteti, 2019. – Б. 128.

43.Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент, Ўзбекистон,1997. – Б. 271.

44.Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б.392.

45.Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Танланган асарлар. Тўртинчи жилд. – Т.: Маънавият, 2006. – Б.336.

46. Фурқат ижодиёти. – Т.: Фан, 1990. – Б.195.

47. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Т.:ЎАЖБНТ Маркази, 2003. – Б. 361.

48. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Т.: Iqtisod – Moliya, 2007. – Б. 304.

49.Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б. 327.

- 50.Шайх Аҳмад ибн Ҳудойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Т.: Ҳазина, 1996. – Б. 212.
51. Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003. – Б.168.
52. Юсупов Ш. Хуфия қатламлар. –Т.: Маънавият,1999. – Б.144.
- 53.Юсупов Ш. Фурқат йўлларида. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б. 224.
- 54.Юсупова Д. Аруз вазни қоидалари ва мумтоз поэтика асослари. Ўқув қўлланма.– Тошкент, 2018. – Б.163.
55. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Т.: Akademnashr, 2020. – B.304.
56. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. Ж.5. – Т.: 1980. – Б.38.
- 57.Қаюмов А. Шеърият жилолари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.128.
58. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. – Т.: Фан, 1961. – Б.361.
59. Қаюмий П. Тазкираи Қайюмий. Уч жилдлик. Жилд I. – Т.: ЎзР ФА қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими, 1998. – Б. 246.
- 60.Қаюмий П. Тазкираи Қаюмий. Уч жилдлик. Жилд II. – Т.: ЎзР ФА қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими,1998. – Б. 469.
- 61.Қаюмий П. Тазкираи Қайюмий. Уч жилдлик. Жилд III. – Т.: ЎзР ФА қўлёзмалар институти таҳририй нашриёт бўлими,1998. – Б.714.
- 62.Қодирова М. Шоира Муаззамхон. – Т.: Фан. – Б.66.
- 63.Қодирова М. XIX аср ўзбек шоиралари ижодида инсон ва халқ тақдири. – Т.: Фан, 1977. – Б.184 .
- 64.Қосимов б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т.: Маънавият, 2004. – Б. 296.
- 65.Қосимов Б. ва бошқ. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т.: Маънавият, 2004. – Б. 464.
66. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Т.: Фан, 2007. – Б. 227.

- 67.Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Т.: Akademnashr, 2018. – Б.480.
68. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Т.: Фан, 1961. – Б.175.
- 69.Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (Тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.254.
- 70.Хожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ. 1999. – Б.212.
- 71.Ҳусайнин А. Бадойиъу-с-санойиъ. – Т.: Адабиёт ва санъат,1981. – Б.400.

2) Xorijiy nashrlar

1. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – М. – Л.,1956.
- 2.Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке. Изб. Соч. – М. – Л.: Академия наук. Т. II. 1956. – С. 712.
3. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (Х-XV вв.). – М.: Наука,1989.
4. Фильшинский И.М. История арабской литературы. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – С.527.

III. Lug‘atlar

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. II том. – Т.: Фан, 1983. – Б.643.
- 2.Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1989. – С.926
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Т.: Зарқалам, 2006. – Б.127.
4. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б.320.
- 5.Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати. – Т.: Ўқитувчи. 1994. – Б. 272.

- 6.Мўъжиза китоб. Болалар учун универсал энциклопедия. Уч жилдлик. III жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 240.
- 7.Навоий асарлари луғати. – Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.784 .
- 8.Салаев Ф., Қурбониёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – Б.140.
- 9.Сулаймонов Ш., Тўхсанов Қ. Адабиётшунослик атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – Т.: Бухоро, 2009. – Б.159.
- 10.Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат (Тузувчилик П. Шамсиев, С. Иброҳимов) . – Т.: Фан, 1953. – Б. 454.
- 11.Куронов Д., Мамажонов З.,Шералиева М. Адабиётшунослик луғати.– Т.:Akademnashr, 2013. – Б.408.
- 12.Ҳасан Б. Арабча-ўзбекча бошланғич луғат. – Т.: Моворуннахр, 1996. – Б. 584.
- 13.Ҳомидий Х. ва бошқалар. Адабиётшунослик терминлари луғати. Иккинчи нашр. – Т.: Ўқитувчи, 1970. – Б.298.
14. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент, 1979. – Б.300.
15. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Т.: Янги аср авлоди. 2008. – Б.196.

IV. Badiiy adabiyotlar

- 1.Абдулла Авлоний. Таъланган асарлар. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. – Т.: Маънавият, 1998. – Б.304.
- 2.Алишер Навоий. Хамса. Фарҳод ва Ширин. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 8-том. – Т.: Фан, 1991. – Б.595.

3.Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 13-том, Мажолис-ун нафоис. – Т.: Фан, 1997.– Б.300.

4.Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том, Бадойиъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987. – Б.689.

5.Алишер Навоий. Маҳбубу-л-қулуб. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Т.:Faфур Гулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.500.

6. Амоний Арабоний. Исмидур обиравон. – Т.: ЎзР ФА Фан, 2003. – Б.126.

7.Бобир Захиридин. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Хасанов). – Т.: Фан, 1971. – Б.569.

8.Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший (Ҳариқий). Девони Ҳариқий (Нашрга тайёрловчи М.Ҳасаний). – Т.: Фан ва технология, 2009. – Б.124.

9. Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. –Б. 250-251.

10.Завқий. Ажаб замона. Шеърлар. – Т.: Шарқ, 2003. – Б.176.

11.Завқий. Танланган асарлар. – Т.: Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960. – Б.112.

12.Имом ал-Бухорий. Солиҳ амаллар. – Т.: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 1998. – Б.59.

13.Кайковус. Қобуснома (Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси). – Т.: Истиқлол, 1994. – Б.175

14.Каримбек Камий. Дилни обод айлангиз. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1998. – Б.

15. Мадаминов А. Янги баёз. – Т.: 1997.

16.Мирий. Танланган асарлар. – Т.:Тошкент бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – 312 б.

17.Мискин. Савти дугоҳ. – Т.: Академия. 2009. – Б. 64.

18.Муқимиј. Асарлар. – Т.: F. Гулом номидаги АСН, 1974. – Б. 480.

19. Муқимий.Икки томлик асарлар тўплами. I том. Лирика. – Тошкент, Бадиий адабиёт, 1960. – Б. 156.
- 20.Муқимий. Асарлар тўплами. Икки томлик. II том. Ҳажвиёт. – Тошкент, 1960.
21. Муқимий. Интизор.(Қўшиқлар). Тузувчи: Э.Очилов. – Т.: Iqtisodiyot, 2021. – Б.144.
- 22.Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий. Танланган асарлар. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – Б. 176.
- 23.Нодим Наманганий. Танланган асарлар. – Т.: Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1964.
24. Орипов А. Адолат кўзгуси. – Т.: Адолат, 2005. –Б. 280.
- 25.Сидқий Хондайлиқий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1998. – Б.304
26. Сидқий Хондайлиқий. Навбаҳор. – Т.: F.Гулом номидаги адабиёт ва санъат, 1984. – Б. 248.
- 27.Тавалло. – Т.: Adabiyot, 2021.–Б.248.
28. Увайсий. Девон.– Т.: Ўзбекистон фанлар академияси, 1959. – Б. 288.
- 29.Увайсий. Мазмун маъдани. Шеърлар. – Т.: Академнашр, 2010. – Б. 224.
- 30.Фурқат. Мұхаббат йўлида. – Т.: Янги аср авлоди, 2009.
- 31.Фурқат. Танланган асарлар. – Т.: F.Гулом номидаги адабиёт ва санъат, 1975.
- 32.Фурқат. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Т.: 1960.
- 33.Фурқат. Сабоға хитоб (Тошкентга хат). Танланган асарлар, т, II, Тошкент, 1959.
- 34.Хислат. Ғазаллар. – Т.: Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б. 96.

35. Хислат. Тухфаи Хислат. – Т.: Нур, 1992. – Б.63.
- 36.Шермуҳаммад Мунис Хоразмий.Сайланма. – Т.: Ф.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат, 1980. – Б. 365.
- 37.Юсуф Сарёмий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2002. – Б.167.
- 38.Ҳазиний. Девон. – Т.: Маънавият, 1999. – Б.176.
- 39.Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. (форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси). – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.343.

V. Dissertatsiya va avtoreferatlar

1. Абдуллаева Д. Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижоди. – Фил.фан. ном. дисс.– Т., 2003.– Б. 143.
2. Адизова И.И. Увайсий шеъриятида поэтик тафаккурнинг янгиланиши. Фил. фан. док...дисс. – Т., 2020.– Б. 254.
3. Афоқова Н. Ўзбек жадид адабиётида шеърий шакллар тараққиёти тамойиллари. Фил. фан. док...дисс. – Т., 2005. – Б. 196.
4. Бекчанов И.Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаккири аҳбоб” тазкираси ва XVI аср ўзбек адабиёти. Фил. фан. номз... дисс. – Т., 1993. – Б.177.
5. Давлатова А. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида эстетик идеал муаммоси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002. – Б.28.
- 6.Жабборов Н.А. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Фил. фан. док...дисс. – Т., 2004.
7. Жалолов А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланиш жараёни. Филол.фан.док... дисс. – Т.: 1993.
- 8.Жўрабоев О. Ҳазиний Ҳўқандий ҳаёти ва ижодий мероси. Филол. фан. ном. дисс... – Т.: 2003.

9.Махаммадиева Ю.Я. Ферузнинг бадиий маҳорати. – Фил.фан. ном. дисс. – Т., 2021.

10.Муҳаммадиев А. Муҳйининг туркий ва форсий девони поэтикаси. Фил. фан. ном...дисс. – Т.: 2008. – Б. 142.

11.Муҳитдинова Б. Сайидаҳмад Васлий Самарқандий мероси ва унинг адабий муҳитдаги ўрни. Фил. фан. ном...дисс. – Т.: 2009. – Б. 154.

12.Нуриддинов Ш.Б. Мулла Қўшоқ Мискин ҳаёти ва унинг адабий мероси. Фил.фан. ном. дисс. – Т., 2011.– Б.131.

13.Пардаев Қ. Миллий уйғониш даври манбаларида адабий публицистик муаммолар талқини (“Ал-ислоҳ” журнали материаллари асосида).Фил. фан. ном...дисс. автореф. – Т.: 2008. – Б.24.

14.Пардаев Қ.У. Муқимий шеъриятининг матн тарихи, таҳрири ва талқини. Фил. фан. док...дисс. – Т., 2020.

15. Раҳмонова Ш.М. XX аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятида арузнинг поэтик шакл ва мазмун такомилидаги ўрни. Фил. фан. бўйича фал. докт. (PhD) дисс. – Т., 2020.– Б.131.

16.Турсун Қ. Залилий ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи.Фил. фан. ном...дисс. – Т.: 2008. – Б.133.

17.Тўлабоев О. Каримбек Камийнинг ҳаёт ва ижод йўли. Фил. фан. ном...дисс. – Т., 2010. – Б. 147.

VI. Ilmiy to‘plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar

1.Каримова С. Фурқат мувашشاҳлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1998, 4-сон. – Б.45.

2.Каримова Ш. Завқийнинг мувашшах яратиш маҳорати. // Завқий ижоди.
– Фарғона, 2008. – Б.105.

3.Мамажонов З. Шеърий санъатларни таснифлаш масаласига доир. Ўзбек
тили ва адабиёти журнали, 2005. №6.

4.Нуриддинов.Ш. Комил Хоразмий ғазалларининг жанрий хусусиятлари.
// Тафаккур зиёси. 2019,4-сон. – Б. 28.

5. Юсупов Ш. Ҳазиний тўра меросига бир назар (Сўнгсўз ўрнидаги
мақола) // Ҳазиний. Девон. – Б. 152-167.

6.Ҳасанова Ҳ. Мискин шеъриятининг баъзи хусусиятлари. Адабиёт
кўзгуси (Илмий тўплам). –Т.: 2000. №8. – Б. 99-101.

VII. Internet saytlari

1.<http://dic.academic.ru>

2.<http://files.school-collection.edu.ru>

3.<http://natlib.uz>

4.<http://slovar.lib.ru>

5. <http://ziyonet.uz>

6.www.theatre-library.ru/files/sh/shakespeare/shakespeare_20.html

7. Krachkovskiy. Arabskaya Poeziya V Ispanii (tom 2) :Free Download,
Borrow, and Streaming : Internet Archive.

8. Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: В 2-х т.
– М.; Л.: Изд-во Л. Д. Френкель, 1925.

9.Литературная энциклопедия. В 11 т.; М.: Художественная литература.
–1939. – С.929.